

ՊՐՈՖ. ԴՐ ԻՎ. ԶԱՎԱԽԵՎԻԼԻ

ՆՅՈՒԹԵՐ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ
ՍՈՑԻԱԼԱԿԱՆ ՇԱՐԺՈՒՄՆԵՐԻ
ՊԱՏՄՈՒԹՅԱՆ ՀԱՄԱՐ

X Դ. ՅԵՎ XIII Դ. ՄԻՋՐԱՆԵՐԻՆ

ԹԱՐԳՄԱՆՈՒԹԹՈՒՆ ՎՐԱՏԵՐԵՆԻՑԻ ԱՌԱՋԱՐԱՆՈՎ
ՅԵՎ ԵԱՆՈԹՈՒԹԹՈՒՆՆԵՐՈՎ ՀԱՆԴԵՐՁ
ՊՐՈՖ. Լ. ՄԵԼԻԺՍԵՐԹԻԿԻ

ՀՐԱՏԱՐԱԿՈՒԹՅՈՒՆ ՄԵԼԻՔՈՆԵԱՆ ՖՈՆԴԻ

ՅԵՐԵՎԱՆ

ԴԻՏՀՐԱՏԻ ՏՊԱՐԱՆ

1937

9 (47.925) 15

35

✓

Հ Ս Խ Հ Լ ՈՒ Ս Ժ Ո Ղ Կ Ո Մ Ը Տ

ՊՐՈՖ. ԴՐ ԻՎ. ԶԱՎԱՍԻՇՎԻԼԻ

ԱՅՈՒԳՎՈՐ Է 1961 թ.

10277
A II
34090

**ՆՅՈՒԹԵՐ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ
ՍՈՑԻԱԼԱԿԱՆ ՇԱՐԺՈՒՄՆԵՐԻ
ՊԱՏՄՈՒԹՅԱՆ ՀԱՄԱՐ**

Մ Դ. ՅԵՎ XIII Դ. ՍԿԶՐՆԵՐԻՆ

ԹԱՐԳՄԱՆՈՒԹՅՈՒՆ ՎՐԱՅԵՐԵՆԻԹ՝ ԱՌԱՋԱՐԱՆՈՎ,
ՅԵՎ. ԵԱՆՈԹՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐՈՎ, ՀԱՆԴԵՐԶ
ՊՐՈՖ. Լ. ՄԵԼԻԲՍԵԹ-ԲԵԿԻ



ՀՐԱՏԱՐԱԿՈՒԹՅՈՒՆ ՄԵԼԻԲՍԵԱՆ ՖՈՆԴԻ

ԹԵՐԵՎԱՆ

ԳԻՏՀՐԱՏԻ ՏԳԱՐԱՆ

1936

Գիտության սպարան
Գրադրի № 2052
Գրադրի № 2
Տպում 1000



ԱՌԱՋԱԲԱՆ

Վրաց պատմության անխոնջ հետազոտող, միաժամանակ և հայագետ՝ պրոֆ. Իվ. Ջավախիշվիլու բազմաթիվ հոյակապ աշխատություններից, վորոնք հարուստ նյութ են պարունակում, ի միջի այլոց, և Հայոց պատմության վերաբերյալ, Государственный строй древней Грузии и древней Армении (Спб. 1905) և История церковного разрыва между Грузией и Арменией в начале VII века („Известия Академии Наук“ 1908) մենագրություններից հետո, անկասկած, նրա բազմահատոր «Վրաց ժողովրդի պատմություն»-ն և (I հատոր—ա. տպ. 1909, բ. տպ. 1913 և գ. տպ. 1928, II հատոր—1914, և IV, հատոր—1924), Ապա հատկապես Հայաստանի անցյալին և վերաբերում է Հայոց պատմական գրականության ա. գիրքը (Տփղիս 1935) և յերկու փոքրիկ յերկասիրություն, վորոնցից մեկն և «Մի եղ գյուղացիական շարժման պատմությունից հին Հայաստանում» հոդվածը («Տփղիսի համալսարանի Տեղեկագիր», II, 1922—23, էջ 247—261), իսկ մյուսը՝ «Սոցիալական պայքարի պատմությունը Վրաստանում IX—XIII դարերում» գրքույկը, վորը 1934 թ. լույս տեսավ (Տփղիսի համալսարանի հրատարակություն, Տփղիս, էջ 3—57)։ Վերջինում հայ ընթերցողի համար առանձնապես հետաքրքիր և յերրորդ գլուխը հետեվյալ վերնագրով՝ «Ահամաձայնություն ու պայքարն յեկեղեցական հասույթների առթիվ Անիի վրաց և քաղկեդոնիկ հայ հոտի ու հոգեվորականության միջեղ 1218 թ.» (էջ 9—21)։

Ի նկատի ունենալով այն հանգամանքը, վոր պրոֆ. Իվ. Ջավախիշվիլու վերոհիշյալ գրությունները, վորոնցից առաջինն անմիջապես հիմնված և Ստեփանոս Որբեյլանի «Գատ-

մութիւն Տանն Սիսական-ի, իսկ յերկրորդն՝ Յեպիփան Վրաց կաթողիկոսի 1218 թ. Անիի վրացերեն հազվագյուտ արձանագրության վրա, կարելոր նշուած են ներկայացնում սոցիալական պայքարի պատմության համար ֆեոդալական Հայաստանում, մինք նպատակահարմար գտանք այդպիսիները վերածել վրացերենից հայերենի՝ կցելով մեր թարգմանությանը տեղ-տեղ մեր թեթեւ ծանոթությունները Լ. Մ.-Բ. ստորագրութեամբ՝ անկյունավոր փակագծերի մեջ:

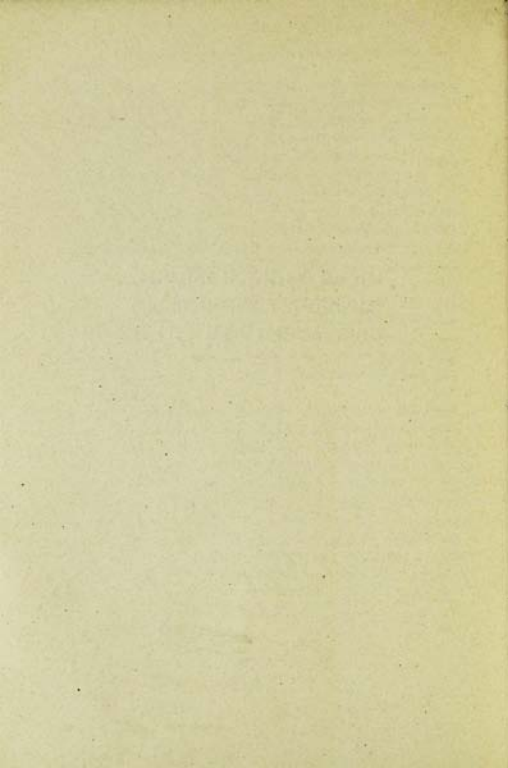
Առաջին հոդվածը՝ թարգմանված լինելով դեռևս 1923 թվին՝ հեղինակի հաճութեամբ նույնիսկ զեկուցված էր «Վերահայոց Պատմա-Ազգաբանական Ընկերության» հրապարակական նիստին Տփղիսում նույն տարվա 12 փետրվարին: Իսկ մյուսը նորերս թարգմանվեց՝ համապատասխան գրքույկը լույս տեսնելուն պես: Յերկու գրությանն մենք հարմար դատեցինք տալ մի ընդհանուր վերնագիր՝ «Նշուած Հայաստանի սոցիալական շարժումների պատմության համար X դ. և XIII դ. սկզբներին», վորով և հրատարակվում և մեր թարգմանությունը:

Ի վերջո, անհրաժեշտ ենք գտնում ավելացնել, վոր յերկրորդ հատվածում շոշափած հարցը, ի միջի այլոց, ընդարձակ լուսարանված և և նորերս լույս տեսած Վարլամ Դոնդույի հոդվածում „К социально-экономической жизни средневековой Грузии по Анийской надписи (1218) Епифания“ (Академия Наук СССР. XLV. Академику Н. Я. Марру. Сборник. М.-Л. 1935, стр. 643—670), նաև մասամբ ակադ. Ն. Մառի հետմահու հոյակապ գործի մեջ „Ани. Книжная история и раскопки на месте города“ (М.-Л. 1935, стр. 85, и табл. XLII, рис. 182).

Լ. Մ.-Բ.

I

ՄԻ ԵՋ ԳՅՈՒՂԱՑԻԱԿԱՆ
ՇԱՐԺՄԱՆ ՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆԻՑ
ՀԻՆ ՀԱՅԱՍՏԱՆՈՒՄ



ՄԻ ԵՋ ԳՅՈՒՂԱՅԻԱԿԱՆ ՇԱՐԺՄԱՆ ՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆԻՑ ՀԻՆ ՀԱՅԱՍՏԱՆՈՒՄ¹

Մինչև վերջին քսանհինգ-յերեսուն տարիները Հայաստանի սոցիալական կազմի մասին ինչպես ոտար, նմանապես և առանձնապես հայ կուլտուրական շրջաններում և հետազոտողների մեջ իբրև անփխտելի ճշմարտություն եր համարվում այն հիմունքն՝ իբր թե հայոց ազգը դասային բաժանումն ու սոցիալական անհավասարություն չի ունեցել և ամբողջ ժողովուրդը միշտ ազատ եր ու բոլորն ել հավասար իրավունքների տեր: Պրոֆ. Ն. Մառը հին հայկական աղբյուրների և հնագիտական աղյալների հիման վրա միանգամայն խախտեց այս սխալ կարծիքը: Այս բուպեյիս արդեն ամենքը գիտեն, վոր դասային բաժանումը միջին դարերի Հայաստանի համար ել հասարակ յերեվույթ եր ներկայացնում: Սակայն Հայաստանի սոցիալական կառուցվածքի և [տիրոջ ու ստորադրյալ դասերի] փոխհարաբերությունների ուսումնասիրության համար սրանից հետո ել շատ քիչ բան ե կատարված. բացի տողերիս հեղինակի մենագրության Государственный строй древней Грузии и древней Армении, վոր սկզբնական շրջանին ե վերաբերում, և պրոֆ. Ն. Ադունցի գրքի Армения въ эпоху Юстиниана, վոր VI դարուց հաղիվ հեռանում ե, հայկական հասարակական կազմի և [դասերի] փոխհարաբերությանց ուսումնասիրության նկատմամբ համարյա թե վոչինչ չի տպագրվել: Ճիշտ ե, 1906 թ. Dr. Josef Karst-ը լույս ընծայեց իր Grundriss der Geschichte des armenischen Rechtes (նայիր՝ «Zeitschrift für vergleichende Rechtswissenschaft», XIX. B, II—III. Heft, S. 313—411, և XX. B, I. Heft, S. 11—112), իսկ պրոֆ. Ս. Յեղիազարովը 1919 թ.

Исследования по истории армянскаго права публичнаго и частнаго (Вып. I, Киевъ) ըստ Անիի և Շիրակի արձանագրություններէ: Բայց գերմանացի գիտնականը Հայաստանի պետական կազմի մասին միմիայն անցողակի կերպով և այն եւ յերկու յերեսի մեջ ե խոսում, այսպէս, վոր այնտեղ նոր վոչինչ չկա. իսկ Յեղիազարովը, զբարարին և համապատասխան գրականությանը տեղյակ չլինելու շնորհիւ և պատմական հեռանկարներ չունենալու ու նրա վրա չհիմնվելու պատճառով, չկարողացավ մտադրված գործը պատշաճորեն իրականացնել: Այսպիսով Հայաստանի պետական և հասարակական կազմի ուսումնասիրությունը վերջին 15 տարվա ընթացքում կարծես բոլորովին չի առաջացել: Սրա պատճառներէց մեկը վոչ միայն հարցի բարդությունը պիտի համարվի, այլ և այն հանգամանքը, վոր հայ պատմիչների յերկասիրությունների մեջ գտնվում են տեղեկություններ առանձնապէս քաղաքական անցքերի և յերիցապետների ու վանական կենցաղի մասին, մինչդեռ ներքին նիստուկացն այնտեղ սակավ ե ընդունված: Թեև արձանագրությունների մեջ Հայաստանի կազմի ուսումնասիրության համար շատ թանգարժեք նյութեր են ցրված, սակայն միմիայն արձանագրություններով հետազոտողն անցյալ կյանքի պատկերը չի կարող վերականգնել, այլ յուրաքանչյուր հարց պիտի լուսաբանվի ուրիշ աղբյուրներից քաղած տեղեկություններով ևս: Գործի բարդության պատճառով ավելի լավ կլինել, վոր Հայաստանի պետական կազմի ընդհանուր ընույթի պատմությանն առաջ ընթանալ հարցերի մենագրական ուսումնասիրությունը:

Ապագայում, յերբ Հայաստանի պատմությունը պատշաճ հիմնավորությամբ և խորությամբ կլինի ուսումնասիրված, այն ժամանակ ամենքի համար պարզ կլինի, վոր դասային բաժանումից դատ Հայաստանում սոցիալական պայքար եւ ե տեղի ունեցել, այնքան հզոր, վոր յերեսն նույնիսկ ճակատագրական ե դարձել: Տիրող և ստորագրյալ դասերի միջեւ ծագած կատաղի պայքարը հակադիր

խմբակներին և շարքերին յերեսմն ծայրահեղության ել և հասցրել և պայքարը կատասարոֆայով վերջացել: Հայաստանի սոցիալական պատմության ամենից շատ կամ, ավելի ճիշտն ասած, իսկի չուսումնասիրված հարցերից մեկը պիտի համարվի գյուղացիների իրավական-տնտեսական կացությունն և տերերի ու ճորտերի միջև յեղած փոխհարաբերությունները, և այս իմ մենագրության նպատակն և հենց այս պակասի լրացումն: Սա ուղիղ 20 տարի սրանից առաջ եր գրված, բայց ցարդ մնաց չհրատարակված, քանի վոր մտադիր եյի ներկայացնել այն իբրեւ առանձին գլուխ «Հայաստանի պետական կազմ»-ին [նվիրված] յերկրորդ գրքիս մեջ: Սակայն հարցը նրանից ել անկախ ինքնըստինքյան այնքան հետաքրքիր եւ և ուշագրավ, վոր նրա այժմ առանձին լույս ընծայելը, մինչեւ վոր մտադրած մեծ ուսումնասիրությունս կըստպնոր, կարծում եմ, [ընամ] ավելորդ չպիտի լինի:

Հայաստանում գյուղացիների շարժման պատմության մի ելի վերականգնումը շատ ժամանակ ե, ինչ հնարավոր ե, և յեթե ցարդ այս հարցն ուսումնասիրության [առարկա] չի դարձել, [միմիայն] այն պատճառով, վոր նախ՝ Հայաստանում այսպիսի հարցերի ուսումնասիրության հնարավորությունը վոչվոքի մտքովն անգամ չի անցել, իսկ յերկրորդ՝ վոր Ստեփանոս Որբեյանի պատմության վրա վոչվոք պատշաճ ուշադրություն չի դարձրել: Հայ պատմիչների շարքում Ստ. Որբեյանն արտասովոր յերեւույթ ե ներկայացնում: Նա ուրիշ հայ պատմիչներից ակնհայտնի կերպով տարբերվում ե՝ ինչպես պատմական նյութերի ընտրությամբ, նույնպես և ավանդելու-յեղանակով: Նրանցից և վոչ մեկը՝ մեկ հարյուրերորդական մասն անգամ չունի այն տեղեկություններից, ինչ վոր Ստ. Որբեյանը Հայաստանի ներքին նիստուկացի և կազմի ուսումնասիրության համար իր հետազոտության մեջ հավաքեց: Ստ. Որբեյանը ներկայացուցիչն եր Վրաստանի պատմությունից հայտնի Որբեյանների տոհմի այն ճյուղի, վորը Գեորգ (Գեորգի) III-ից աջսորի յննթարկ-

վելուց հետո՝ Հայաստանում գտա՛վ ապաստան և հայացա՛վ, և նա, Ս. Որբեյանը, XIII-րդ դարի վերջերում՝ Սյունյաց յեպիսկոպոս յեղած ժամանակ՝ յուր հոտի և թեմի պատմության նկարագրության ձեռնամուխ յեղա՛վ։ Հայ պատմական աղբյուրների տեսությունը շուտով նրան համոզեց, Վոր ախտեղ Սյունիքի և յուր հոտի վերաբերյալ շատ քիչ տեղեկություններ կան։ Քանի Վոր նրա ցանկությունն եր հորինել միմիայն այս՝ իր թեմի պատմությունը. պատմագրական աղբյուրների բացակայության պատճառով նրան մնում եր հրաժարվել մտադրած գործի իրականացումից և այլ տեսակի աղբյուրներ վորոնել։ Ստ. Որբեյանը բարեբաղդաբար հենց այս յերկրորդ ուղին և ընտրում։ Նյութերի վորոնումների ժամանակ նա հանգել և բավականին ուրույն և ուշագրավ մտքի՝ պատմական յերեմիայիների ընթացքը վերականգնելու համար ոգտվել յեկեղեցիների ու տաճարների պատերի վրա մնացած արձանագրություններից և վանքերում պահպանված վավերագրերից։ Բայց ամենից շատ մեղ համար ուշագրավ և թանգարժեքն այն է, Վոր Ստ. Որբեյանն ըստ այս արձանագրություն-հրովարտականների (սիգեխների) չհորինեց միմիայն պատմական հյուսվածք, այլ յուր ընթերցողին կատարյալ հնարավորություն տվեց իր իսկ ձեռքով վերականգնած պատկերի իրողությունը ճշտել։ Իր խոսքերի ճշմարտությունը հաստատելու նպատակով նա շատ տեղ նույնիսկ կցեց իր աղբյուրների, արձանագրությունների կամ վավերագրերի իսկական ընագիրները։ Ի հարկե, Ստ. Որբեյանը մտցրած չունի բոլոր այն արձանագրություններն ու վավերագրերը, ինչ Վոր նա տեսել ու կարդացել և։ Մի քանիսի վրա նա ուշագրություն չի դարձրել, քանի Վոր [նրանց մեջ] յուր պատմության համար պիտանի տեղեկություններ չի գտել, իսկ մի քանիսն այնպես և յեղել յեղծված, Վոր արդեն դժվար և դարձել վերծանելու։ Սակայն, այն ել, ինչ Վոր Ստ. Որբեյանն արձանագրությունների կամ հրովարտականների (սիգեխների) ընույթով մտցրեց իր հետազոտության մեջ, այնքան ուշագրավ է և նշանակալից, Վոր նրա

ծառայութիւնը Հայաստանի պատմութեան հանդեպ հավիտեան պիտի անմոռանալի մնա, մանավանդ, վոր այն ժամանակվա հրովարտակներէց (սիգեղներէց) և վոչ մեկը մեզի չի հասել և միակ աղբյուրն այն ժամանակվա հայկական դիպլոմատիկայի ուսումնասիրութեան համար Ստ. Որբեկյանի յերկն եւ Նրա տեղեկութիւնները թանգարժեք են առանձնապէս Հայաստանի հասարակական ու ներքին նիստովացը վերականգնելու համար:



Ստ. Որբեկյանի վավերագրերէց յերկում ե, վոր Սյունյաց յեպիսկոպոսների գործունեութիւնը գլխավորապէս տնտեսական և կալվածատիրական ե յեղել: Այս կողմից զարմանալի յե, վոր նրանց մտավոր և հոգեվոր գործունեութեան մասին համեմատաբար շատ քիչ տեղեկութիւններ կան: Նկատելի յե, վոր Սյունյաց յեպիսկոպոսներն ավելի իրենց տիրապետութեան ընդլայնացման և բարեկարգութեան մասին եյին հոգս քաշում: Նրանք ամենուրեք աշխատում եյին, վոր իրենց անշարժ կայքն ամենայն կողմից ցանկապատված լինի և այլ սեփականատերերի հողերը նրանց հողերին չկաշխին: Այս նպատակով, նրանք՝ փոխանակութեան թե գնման միջոցով շերտընդմեջային կալվածքների վոչնչացման մասին եյին յերազում: Սակայն անշարժ կայքի պահելն և նրա ամբողջովին՝ առանց շերտընդմեջութեան՝ ցանկապատումն այն ժամանակ՝ Հայաստանում այնպիսի հեշտ գործ չի յեղել: Անշարժ կայքն յեկեղեցիներին ու վանքերին նվիրաբերողների սերունդն աստիճանաբար այնպէս աճում և բազմանում եր, վոր տոհմական կալվածքը նրանց այլեւս չեր բավարարում և հողի պակասութիւնը հաճախ՝ զգալի յեր դառնում: Այսպիսի պայմաններում նրանք ոգտվում եյին ամեն տեսակ հարմար դիպքից և խառնաշփոթութիւնից, վորպեսզի իրենց նախնիների ընծայած կալվածներն յետ դարձնեյին և դարձյալ տիրեյին: Յեկեղեցական կալվածքների հափշտակութիւնը Սյունյաց յեպիսկոպոսները, ի հարկե, անհոգ

չեյին վերաբերվի, և ամենուրեք ընդդիմադրություն եյին ցույց տալիս: Այս հողի վրա Սյունյաց յեպիսկոպոսաների և ազնվականների միջեւ յերբեմն զժգոհություն ել եր առաջացել և նույնիսկ սաստիկ պայքար պայթել:

Բայց Ստ. Որբեյանի հետազոտության մեջ պահպանված հրովարտականերից յերեւում ե, վոր Սյունյաց յեպիսկոպոսաներին գուլքային-տնտեսական հողի վրա վիճակվում եր պայքարել վոչ միայն առաջավոր դասի ներկայացուցիչների հետ, նրանց տնտեսական քաղաքականությունը, նրանց մոլեգին ձգտումը Սյունյաց յեպիսկոպոսական աթոռի անշարժ կայքի շերտընդմեջության վերացման և ցանկապատության և կտրուհողերի վոհնացման նկատմամբ նույնիսկ ցածր դասին՝ գյուղացիությանն ել ըմբոստացրեց: Տեղ-տեղ այս հանգամանքն յեպիսկոպոսի և գյուղացիների միջեւ, հովվապետի առ հոտն՝ սերո, և հոտի առ հովվապետն՝ հարգանքի փոխարեն առաջացրեց միմիայն մեկը մյուսի դեմ փոխադարձ թշնամություն և պայքար:

Անմիաբանությունն ու թշնամություն յեպիսկոպոսի և գյուղացիների միջև առաջանում եր սովորաբար հողերի պատճառով, կալվածքի շնորհիւ: Յերբեմն տարաձայնությունն ու զժգոհությունն առանձնապես առաջ եր գալիս յեպիսկոպոսանիստ յեկեղեցուն նվիրաբերած հողերի առթիւ, յերբ նվիրաբերողների տիրապետության իրավունքն այս հողերի վերաբերմամբ թեական և պայմանական եր: Հաճախ խոշոր կալվածատերերն յեկեղեցիներին ու վանքերին մեծ հողեր եյին նվիրաբերում իրենց ընակիչներով և գյուղեր-ավաններով հանդերձ: Քանի վոր այսպիսի դեպքերում նվիրաբերված գյուղին կամ մենակյաց ճորտ-գյուղացուն սովորաբար անձեռնմխելություն եյին շնորհում և պետական հարկերից անգամ ազատում, ցածր խափը, առանձնապես մասնավոր կալվածատերերի ճորտերը, յեկեղեցական ճորտ դառնալուց վոչ միայն չեյին խուսափում, այլև՝ ընդհակառակը՝ սովորաբար ուրախ եյին լինում: Նրանց նյու-

Թաղան դրությունը, իբրև ապահարկային ճորտերի, ի հարկե, ալեկի լավ եր, քան մնացած ճորտերինը:

Սակայն, անկախ ճորտերից, հողը գյուղացիների սեփականություն եր համարվում: Հենց վոր Սյունյաց յեպիսկոպոսներն իրենց յեպիսկոպոսական աթոռի շուրջը գտնվող գյուղերն իրենց հարևան կալվածատերերից իբրև նվեր ընդունեցին, սկսեցին իրենց բնակավայրի սահմանների ընդլայնացումն ու մաքրումը: Նրանք, ինչպես յերևում ե, ցանկանում եյին, վոր աթոռին կից վոչ մի բնակչություն չլինի, և դրա համար հարևան գյուղերի բնակիչներին ստիպում եյին թողնել իրենց տեղն և փոխադրվել ուրիշ տեղ: Ի հարկե, սա գյուղացիներին բնավ դուրեկան չեր: Գյուղացիներն յերբեք չեյին ցանկանում տեղահան լինել (չհանել ի տեղւոյն), հրատ. Էմինի, եջ 168) և յեպիսկոպոսներին դիմադրություն եյին ցույց տալիս: Այս հողի վրա յերկու կողմից ել մեծ ու անշեջ թշնամություն առաջացավ:

Այսպիսով Սյունյաց յեպիսկոպոսական աթոռի շուրջը գտնվող գյուղերը՝ Ցուրն իր բերդով (Շուրայ բերդ), Տամալեկը (Շամալեկ) և Ավելադաշտի բերդն ու ավանը (Բերդ... յավն քարին, որ Աւելադաշտն կոչեն) այլ և այլ անձինք նվիրեցին (շուրս արարին) Տաթևի յեպիսկոպոսական աթոռին (Պատմ., հրատ. Էմինի, 167—168): Նվիրատվության բուն գրությունները Ստ. Որբեյրանը չի բերում, [ուստի և] վճռականորեն ասել, թե նվիրատուներն ի՞նչ պայմանով ունեյին հանձնած այս գյուղերն ու կալվածքները, դժվար եւ Արդին XIII-րդ դարու վերջերին, յերբ Սյունյաց պատմիչը գրում եր իր աշխատությունը, այն հրովարտակներն (սիգեներն) այնքան հնացած ու յեղծված են յեղել, վոր այնտեղ շատ քիչ բան եր կարդացվում—այն ել շատ մեծ դժվարությամբ (Շնացեալ և ծայրատեալ, զոր ի բազմացն զսակաւն կարացաք ընթեռնուլ), Էմին 167): Բայց ինքնուրոյն քան հասկանալի չե, վոր այնտեղ ել սովորական վանական ճորտեր նվիրաբերելու [տեղեկացը] պիտի տեղի ունենար և ուրիշ վոյնչ: Այս հանգամանքը նրանով ել ե

հաստատվում, վոր Ստ. Որբեյանն այս նվիրաբերության հատուկ պայմանների մասին վոչինչ չի ասում: Վերոհիշյալ գյուղերի բնակիչներն իրենց յերկրի հին կալվածատերեր, սեփականատերեր ու բնիկներն եյին (հին հայրենատէրք էին, Պատմ., էմին 168):

Սյունյաց յեպիսկոպոսները ցանկանում եյին այս գյուղացիներէ կալվածքի և հողի լիակատար յուրացումն ու սեփականացումն (ասեպհականել): Սրա համար, ի հարկե, անհրաժեշտ եր նրանց տեղահանելն ու զաղթեցնելը, և [Սյունյաց հովվապետներն] իսկապես դիմել են այս գյուղացիների իրենց հայրենիքից հանելուն (հանել ի տեղւոյն), բայց վոչ մի ճանապարհով չեն կարողացել (զգրնակիչս բերդին Յուրայ ոչ կարացին հանել..., որպէս եւ ոչ զՏամալէկն... կարացին սեփականել..., մի բերդ... յափն քարին, որ Աւելադաշտն կոչեն..., զայն ևս ոչ հալածեցին, Պատմ., էմին 168):

Իրենց հարեան հորտ-գյուղացիների այսպիսի անգուլթ դիմադրության առթիւ Սյունյաց Հովհաննես յեպիսկոպոսն ու Տաթևի վանականները չեն տարակուսել: Ընդհակառակը, պայքարն առաջիկա նման շարունակվում եր և փոխադարձ զիջումն ու համաձայնությունն հակառակորդների մոքոփն անգամ չեւ անցնում: Ժողովուրդը չարացած եր: Արմատահանելն ու հայրենիքից աքսորելը նրա սիրտը զայրույթով ու հատուցման ծարավով եր լցնում: Համբերությունից զուրս յեկած Յուր ավանի բնակիչները, ինչպես յերևում ե, կանխապես համաձայնվելով և դավադրություն կազմելով, մի գիշեր անակնկալ կերպով հարձակվում են վանքի վրա, վանականներից մի քանիսին սպանում, իսկ վանքն ամբողջապես կողոպտում: Այս մասին մեզ նույնիսկ հասել ե մի պաշտոնական տեղեկություն հրովարտակի (սիգելի) ձևով, վորը Հովհաննեսի իսկ ձեռքով ե յեղել զբաժ 915 թ. Բ. հ. Ահա թե ինչ ե պատմում նա այս գողունի հարձակման մասին. «Եհաս մեզ վտանգ տալնապի ի չար և յանաստուած ելուղակացն, որ բնակեալ էին ի Յուրաբերդ անուն քարին, որք

յանկարծակի յարուցեալ ի վերայ յոգնածողով եղբարցն ի գիշերէ՝ կողոստեցին զյարկս ամենայն և զոմանս սպանին ի ծերոցն» (Պատմ., Էմին 181, Ղուկասյան հրատ. 248)։

Ստ. Որբեկյանի խոսքով, Յուդերդցիք հարձակումից հետո իբր թե սրբապղծություն ել են կատարել և յեկեղեցուց արծաթե սափորով փախցրած մեռնը քարի վրա թափել (Շարժաթի սափորով զմեռոնն... վայթեցին ընդ քարն, ibid., Էմին 180—181, Ղուկ. 247)։ Բայց սրա մասին Հովհաննեսի հրովարտակում (սիգելում) վոչինչ չկա ասված, և սա ըստ յերևույթին ներկայացնում է բանավոր կերպով հետազայում հյուսված մի ավանդություն հարձակվող գյուղացիների կատարյալ անաստվածությունն ու ավազակությունը հաստատելու նպատակով։

Նույն պատմիչն ասում է վոր, Յուդերդցիք Թախանձանքով պահանջում եյին Տաթեվի վանականներից՝ ցույց տալ նրանց Սյունյաց յեպիսկոպոսին, քանի վոր մտադիր եյին սպանել յեպիսկոպոսին (Էմինդէին զեպիսկոպոսն, զի սպանիցեն, ibid.)։ Թեև այս հանգամանքն ել հիշված չէ 915 թ. վերոհիշյալ հրովարտակում, բայց այս տեղեկությունը ճիշտ պետք է լինի Խնչպես յերևում է, յերեցապետը պատահամբ այն գիշեր տանը չի յեղել, յերևի վորև տեղ կլիներ դնացած։ Հարձակվողները փնտռել են յեպիսկոպոսին, սակայն վոչ մի տեղ չեն գտել։ Յերկրորդ որը, յերբ յեպիսկոպոսը վերադարձել է, տեղեկացել է Յուդերդցոց կատարած գործի մասին և կողոստած-հափշտակած վանքը գլխել, և յեկեղեցում պահվող հայտնի սքանչելագործ խաչը վերցրել ուրիշ տեղ փախել։ Կատարած գյուղացիների զայրույթից ազատված վանականներն ևս իրենց հովվապետի այսպիսի որինակից հետո այլևս չեն համարձակվել մնալ վանքում և ցիր ու ցան են յեղել։ Ամբողջ այս յեղելությունն ինքը Հովհաննես յեպիսկոպոսն ել ունի մատնանշած²։

Սյունյաց յեպիսկոպոսի ամբողջ գործունեությունը վկայում է, վոր նա [անպայման] տեղյակ պիտի լիներ, թե Խնչպիսի փորձանք եր սպասում նրա կենդանությանը, յեթե

Տաթևի վանքում մնալու Ուստի և հասկանալի յե դառնում, վոր վանքի վրա հարձակվելու ժամանակ Յուրբերդցիք իսկապես իրենց քամրադդացնող յեպիսկոպոսի սպանելն են ուղեցել: Վանականներից ել յերևի այն անձինք պիտի սպանվեյին, վորոնք այս գյուղացիներին թվում եյին իրոհ իրենց տեղահանութեան և զաղթեցման նախաձեռնողներ:

Ստ. Որբեյանը, ի հարկե, ըստ նույն հետազայի բանավոր ավանդութեան, ասում է, վոր Հովհաննես յեպիսկոպոսը փախչելուց առաջ Յուրբերդցոց սաստիկ անիծել և նզովել է, և իբր թե սրա պատճառով աստծո զայրույթը հասել է այս գյուղին և զարհուրելի յերկրաշարժի ջնորհիվ հողը ճեղքվել և շինությունները ժողովրդով կործանվել են (ibid. էմին, Ղուկաս. 247): Վոր բարկացած յերեցապետն առանց անեծքի չիր գնա, սա հեշտ ըմբռնելի յե, բայց տեղեկությունը Յուրբերդի յերկրաշարժից ֆրասվելու և պատժի մասին պետք է սուտ լինի, քանի վոր ինքը Հովհաննեսն ել իր 915 թ. վավերագրի մեջ (սրա մասին) վոչինչ չի ասում:

Ծածր խավը, գյուղացիությունը, միշտ պահպանողական ուղղութեանն եր ավելի պատկանում: Կրօնի և հոգևորականութեան յերկյուղն ու աղօթեցությունը միշտ հզոր եր և գրեթե անսահման: Իսկ յեթե, չնայած այս հանգամանքին, Յուրբերդցիք [այնուամենայնիվ] համարձակվեցան հարձակվել յեպիսկոպոսական աթոռի ու վանքի վրա, սա այն հանգամանքի արտահայտիչն է, վոր այս յեկեղեցական ճորտերի համբերութեան բաժակը լցված եր և փոխհարբերությունները կալվածատերերի և ճորտերի միջև ավելի ևս կատաղած: Հարձակման ժամանակ գործ դրած սանձարձակ զայրույթը, վանական կայքի հափշտակությունն ու հատկապես վանականներին սպանելը պարզ կերպով հաստատում է, վոր գյուղացիների բարկութեանն այլևս սահման չունեի, նրանց սիրտը սանձարձակ կրքերի ալեկոծումից տրոփում եր հատուցման անզուսպ ծարավով և բանականութեան ականջն արդեն խլացել եր:



Իսկ այն ժամանակ վանականը (մոնոզոնը) ժողովրդի աչքում յերևում եր իբրև Քրիստոսի պատկերի ամփոփող, և նրա վոչ միայն սպանելը, այլև վերավորելը ծանր և անքավելի մեղք եր համարվում, իսկ յեթե հարձակվողները սրա առաջն ել կանգ չառնան, այս ել ի հարկե, գյուղացիների դայրույթի ծայրահեղության ապացույցն եւ:

Հենց վոր Սմբատ Սյունյաց իշխանն այս յեղելությունը նկատեց, պարտք համարեց խառնվել այս գործի մեջ և հափշտակված-ֆնատված յեպիսկոպոսական աթոռն ու վանքը պաշտպանել և հովվապետի վտանահարված պատիջն ու ազդեցությունը վերականգնել: Նույն Հովհաննես յեպիսկոպոսի խոսքով, գայրացած Սմբատը, վոր իր կորովի սրտի և ըստ մեծ հավատի՝ վոճարգործության առթիվ առյուծի նման մրմուռում եր, բոլորին ցիր ու ցան արավ, իսկ յեկեղեցին ու անֆնատ ֆնացած վանական միաբանությունը դառն նեղությունից ազատեց և նույն վայրն յեպիսկոպոսին հանձնեց:

Ուրեմն Սմբատ Սյունյաց իշխանը ծուրբերդի բնակիչներին ցիր ու ցան և արել, իսկ նրանց գյուղը՝ հողի հետ հավասարեցրած և կործանված՝ բռնազրավող յեպիսկոպոսին ու վանքին և հանձնել այժմ արդեն ի կատարյալ սեփականություն: Հեշտ յերևակայելի յե, վոր թեև սրա մասին Սյունյաց յերեցապետը լուրս ե, բայց այս տեղահան և ցիր ու ցան լինելը ծուրբերդցոց թանգ կնատեր, և [նրանցից] վոչ միայն մեկը կամ յերկուսը կզոհեր իր կյանքն այն վանականների (մոնոզոնների) արյան համար, վոր նոքա հոսեցրին իրենց: Տաթևի վրա հարձակման ժամին... Այս դեպքը տեղի ե ունեցել 915 թ.:

Այսպիսով, Սյունյաց յեպիսկոպոսն ու վանքն իրենց յերկար ժամանակվա փափազին հասան, ծուրբերդցիք տեղահան և ցիր ու ցան յեղան: Սմբատ իշխանի հրամանի համաձայն այս տեղում բնակչությունը պետք եր հավիտյան անհետացած ու ջնջված լինելու: Այստեղ բնակություն հաստատելու իրավունք վոչվոք չունեւ ու նրա վերաչինությունը սաստիկ կերպով արգելված եր: Ավելի մեծ ամբու-

A II 34090

10722

թյան և անփոփոխության համար Հովհաննես յեպիսկոպոսը 915 թ. հրովարտակի (սիգելի) մեջ հետևյալ նդով՝ քանեօքը մտցրեց այս կարգադրությունը խախտողներին դեմ. «Եթէ ոք հրամանիս մերոյ հակառակի և առնու զԾուր ի սուրբ եկեղեցւոյս և կամ կամի զսուտ քարդ բերդ անուանել և շինութիւն խորհիլ և կրկին հալածումն յարուցանել սուրբ եկեղեցւոյս՝ այնպիսին նդովեալ եղիցի յԱստուծոյ ամենակալէ... և եղիցին որդիք նորա ի սատակումն և յազգէ Զնջեսցի անուն նորա» (ibid., էմին 182, Ղուկ. 249—250):

[Բայց] Հովհաննես յեպիսկոպոսը չի բաժանանացել միմիայն Ծուրբերդցոց տեղահանի ու աքսորի յենթարկելով, այլև՝ միաժամանակ՝ ցանկանում էր մյուս մերձակա գյուղերի վոչ դուրեկան հարևանությունիցն [ել] ազատվիլ, ի միջի այլոց, Սյունյաց յերեցապետը Տամալեկ գյուղին ել և ուղղել իր նետը, Նա վոչինչ չէր խնայում, վորպեսզի Տամալեկցոց [ել] արմատից հաներ և ուրիշ տեղ գաղթեցներ, վոր նրանց հողը վանքին անցներ ի կատարյալ սեփականություն, Բայց ամենայն տեսակի փորձն ապարդյուն անցավ, Չնայած նրան, վոր Տամալեկցիք թշնամարար ելին վերաբերվում դեպի իրենց հոգևոր և մարմնավոր տերն ու դառնացնում ելին վանքի կյանքը, նրանց՝ նախահայրերի տեղիցն շարժելը վոչ մի ճանապարհով չհաջողվեց (տես. Հակոբ յեպիսկ. սիգ., էմին 198, և Ղուկ. 254) 4:

Ուշագրության արժանի է, վոր հրովարտակի (սիգելի) մեջ առատ մտցրած սարսափելի անեծք-նդովքն ել [քնալ] չի ապահովել Սյունյաց յեպիսկոպոսին և վանքն անբավականությունից, և այս տեղահանով չի վերջացել տերերի և ճորտերի միջև առաջացած յերգմնազանց պայքարը, Հարատև ժամանակն ել չզսպեց և ավելի ևս կատաղեցրեց սոցիալական հողի վրա բորբոքված կրքերի ալեկոծությունն ու վոխերիմ թշնամիներին չհաշտեցրեց: Յերկար ժամանակից հետո, յերբ վոր յեպիսկոպոսական աթոռը թափուր էր և յեկեղեցին հովանավորող տեր ու հովվապետ չուներ, այս անցողակի դրության [ժամանակ] գործերի բնական շփոթու-

թյունից ոգտվել են Յուդերերդից ելած գյուղացիներն և վերստին վերադարձել իրենց գյուղի տեղն ու նախնիների հայրերիքը: Գալով այնտեղ՝ նրանք առաջվա նման տիրացան այս տեղին և Եվերստին շինեցին՝ գյուղն: Բավական եր, վոր Յուդուս ընակչություն գոյանար, վորպեսզի իսկույն և եթ յեպիսկոպոսի ու վանքի և գյուղացիների նույն անրավականությունն ու յերդմնազանց թշնամությունը վերանորոգվեր: Սակայն այս անգամ ազրարային կռվի կրկին բորբոքված կրակի խարույկն ավելի նենգությամբ և արագությամբ եր ընթանում: Սյունյաց յեպիսկոպոսական աթոռի նորընծա Հակոբ յերեցապետն [ե] չկարողացավ իր գործունեյությանն նոր ուղի ընտրել և առաջացած թշնամությունը կանգնեցնել: Ընդհակառակը Հակոբ յեպիսկոպոսն իր հոտը կազմող ճորտերի համար Հովհաննեսիցն ել ավելի խիստ կալվածատեր հանդիսացավ: Նա աշխատում եր մյուս հարևան գյուղերի ընակիչներին տեղահանի ու գաղթի յննթարկել: Ավելադաշտի գյուղն ել դեպի յեպիսկոպոսական աթոռն ու վանքը թշնամաբար եր վերաբերվում: Նա ել իր սեփականության պահպանման համար եր պայքարում: Բայց մոտ 930 թվին Սյունյաց յերեցապետը, վոր Ավելադաշտեցոց հետ վռչկնչ չկարողացավ անել, Սյունյաց իշխանին դիմեց և նրա աջակցությամբ իր փափագին հանգեց: Իշխանն Ավելադաշտում ապրողներին հալածեց, ըմբոստության այս բունը քանդեց, կործանեց և հողի հետ հավասարեցրեց, իսկ գյուղի տեղն յեպիսկոպոսին ու վանքին հանձնեց ի կատարյալ սեփականություն: Այստեղ ել ահռելի անեծք՝ նդովքով լի համապատասխան հրովարտակը պիտի ընդմիջտ անրնակ թողներ Ավելադաշտն ու նրա վերստին շինության միտքն անգամ քայքայեր (ibid., էմին 188, Ղուկ. 257)՝:

Ավելադաշտեցոց վրա [տարած] հաղթությամբ քաջալերված կամ առաջվա նման թագավոր-իշխանների աջակցության վրա հույս տածող Հակոբ յեպիսկոպոսը փորձեց տեղահան անել նաև Տամարեկցոց: Հովհաննես յեպիսկոպոսի փորձի ապարդյուն հետևանքը Հակոբ յեպիսկոպոսի համար

մտածմունքի առարկա բնավ չի դարձել: Բայց, ինչպես յերևում է, ուղիղ ճանապարհով և սեփական ուժով նա ել չգտավ [վորեն] հնար հաղթահարելու Տամալեկցոց վճռական ընդդիմադրությունը: Գլուղացիները չեյին ուզում հոժարակամ զինել վանքին իրենց նախնիների գույքը, իսկ բռնի կերպով ինքը՝ [Հակոբը] մեն-մենակ անգոր եր տեղահան անելու Տամալեկցոց: Նրանք ել ուրիշներին նման՝ հողի և կալվածքի տերեր եյին (հայրենատէր) և բնիկ ժողովուրդ: Քանի վոր Հակոբ յեպիսկոպոսն այլ կերպ վռչինչ չսարքեց. փորձեց փողի միջոցով հոգուտ իրեն շուռ տալ գործն և այդ նրան հաջողվեց ել: Նա վերցրեց և 1000 դահեկան տվեց, իբրև վարձատրություն, Սյունյաց Սմբատ իշխանին և Սոփիա իշխանուհուն: Նրանք՝ սրա փոխարեն՝ Տամալեկցոց իրենց բնիկ նախնիների հողից տեղահան արին և ամայի դարձած գյուղի տեղն Հակոբ յեպիսկոպոսին ու վանքին հանձնեցին: Սյունյաց հովվապետը, վորպեսզի հողի տերերն յետ դառնալ և վերստին բնակվել այլևս չկարողանային, այնտեղ յեկեղեցի կառուցեց և վանականներին. համար անապատ դարձրեց: Հակոբ յեպիսկոպոսն անգամ անհրաժեշտ համարեց կցել [սրան] սաքսափելի անեծք-նզովքը, վորպեսզի Տամալեկի վերաշինությունը վռչվուքի մոլորքն չանցնել: Ամբողջ այս դեպքը Հակոբ յեպիսկոպոսը պատմած ունի համապատասխան իր հրովարտակում (ibid., էմին 198, Ղուկ. 271—27) ⁶:

Այսպիսի հաջողությունից հետո Հակոբը, ի հարկե, չեր ների Յուդերեղցոց կամայականությունն ու կամակորությունը: Նա աշխատում եր նրանց աքսորելու: Դրանից ե, վոր Յուդերեղցիք հենց Հակոբ յեպիսկոպոսին ընդունում եյին իբրև իրենց մահացու թշնամու: Քանի վոր այս կատաղած պաշտարի ժամանակ խաղաղության և սիրո առաքյալ կամ թշնամությունն զովացնող միջնորդ վռչ մի տեղից չեր յերևում և գլուղացիները չունեյին իրենց պաշտպանն ու հաշտեցնողը, դարձալ իրենց սեփական խելքով և ըստ [իրենց] կարողության նրանց վիճակվեց վորոնեւ մի յեկը

այս բարդ ու անհուսալի դրութիւնից դուրս գալու համար՝ Նոցա՝ կրքերի ալեկոծումից հուզված գլուխը դաժադրութիւնից և վրեժի հանելուց ավել վոյինչ չհնարեց։ Նրանք՝ վանքի վրա կրկին հարձակվելով և ավերումով՝ սկսել են վոխը հանել։ Սակայն յերբ Հակոբ յեպիսկոպոսը՝ գնացած լինելով իր թեմի սահմաններում [գտնվող] Բաղ կոչված տեղը՝ վերադառնում եր, ըստ յերևույթին, համաձայն գաղտնի դաժադրութեան և վզրոշման՝ ոգտվել են այս դեպքով, վորպեսզի իրենց անգութ հովվապետին և կալվածատիրոջն ուղարկեյին հանդերձալ աշխարհ։ Այս վճիռն ի կատար ածելու նպատակով Յուրբերդցիք Սյունյաց յեպիսկոպոսի անցնելու ճանապարհին դարան են մտել, և այդ տեղից հանկարծակի հարձակվել են անհոգ տուն վերադարձողի վրա և տեղն ու տեղը սպանել (ibid., էմին 183, Ղուկ. 250)՝:

Հակոբ յեպիսկոպոսի փոխանորդ Գրիգոր յեպիսկոպոսը դարձալ թագաւոր-իշխաններին և դիմել ու խնդրել աջակցութիւն և պաշտպանութիւն ըռնադատողներէց։ Վասակ արքան և Սևադա իշխանաց-իշխանն Սյունյաց յեպիսկոպոսի խնդիրը հարգել են և Յուր բերդն ու գյուղը դարձալ ավերել, իսկ ընակիչներին ջարդել (ibid., էմին 183, 251. շորդնալից սատակեցան, պակասեցան, կորեան վասն անօրէնութեան։ Իսկ ի ժամանակի մերում հրամայեցին աւերել յատակել)։ Այսպիսի սոսկալի դժբաղդութեամբ վերջացավ այս պայքարն յերկու հակադիր կողմերի համար. գուղացիների հոգն յուրացնել ցանկացող հզոր յեպիսկոպոսներն ու վանականներն իրենց կյանքը զոհեցին, [իսկ սրան] զուգընթաց ճորտերն՝ իրենց անշարժ ու շարժական գույքն ու բարորութիւնը։

Ահա այն ամենը, ինչ վոր հնարավոր եր հետազոտել Սյունյաց յեպիսկոպոսութեան հարեան գյուղերի ընդդեմ կաղմակերպած պայքարի և այս թեմում գոյութիւն ունեցող ճորտատիրական փոխհարաբերութեանց մասին։ Դժբաղդաբար, Ստ. Որբեյանը մնացած գյուղերի մասին վճի տեղեկութիւններ և տալիս, և վճի ել վավերագիր և թողել

ապագա սերնդի համար: Սակայն այն ել, ինչ վոր այս պատմիչը մոցրած ունի իր նշանակալից հետազոտութեան մեջ, բավականին լույս ե փոռում ե պարզ պատկեր ե տալիս Սյունյաց յեպիսկոպոսի ինչպես տնտեսական ե հողատիրական քաղաքականութեան ու գործունեյութեան, նմանապես ե այն հարաբերութեանց մասին, վոր նոքա այլ դասերի, իսկ գլխավորապես յեկեղեցական ճորտերի հետ ունեյին: Վավերապատկերից քաղած տեղեկութեաներից համովեցինք, վոր կալվածատիրական հարաբերութեանները հարևանների հետ ավելի ես կատաղի են յեղել ե [վոր] հակառակորդների կողմից գրեթե 30 տարվա ընթացքում տարվում եր կործանարար պայքար: Ի հարկե, ինչպես այս պայքարի ժամանակալից Սյունյաց յեպիսկոպոսները, նմանապես ե ինքը Ստ. Որբեյան պատմիչը չեն խնայում գրիչ ու թանաք, վորպեսզի վավերագրեն ու պատմութեանը կարգացողին՝ մարտնչող ցածր ժողովուրդն ե գյուղացիութեան իրրե գլխից ձեռք վերցրած թալանիչ ե ավազակներ ներկայացնեյին: Նոցա գյուղերը ավազակների բռնն են, [իսկ] իրենք գյուղացիներն յեղել են անաստվածներ ե բարբարոսներ, զուրկ մարդկային բոլոր հատկութեաններից, գաղանաբարո ե գաղանի բնավորութեամբ [ոճոված]: Սակայն միթե հավատալի չե, վոր հենց յեպիսկոպոսական աթոռին կից գտնվող գյուղերն հանդիսանային իրրե ավազակներ ե հեթանոսներ: Ել ժւր եր հովիւապետներն ու նրանց լուսավորիչ մաքրող ազդեցութեանը: Ո՞րքան հավատալի չե, վոր մի քանի հարևան գյուղերն առանց [վորեն] պատճառի սկսեյին թշնամութեան՝ հանդեպ յեկեղեցու ե յեպիսկոպոսին ու այնպես համարձակ ու չարամիտ դառնային, վոր նուսնիսկ կանգ չառնեյին յերեցապետի սպանութեան առաջ, յեթե այս պայքարն ու թշնամութեանը խորը հիմք չունենար ե ցածր ժողովրդի կենսական շահերին չդիպչեր: Վավերագրերի վրա հիմնված վերևում բերած գործի իսկական եյութեան վերլուծումը, կարծում եմ, պիտի պարզի, վոր այստեղ մենք վնչ թե ավազակների անուղղելի

վոճրագործություններէ հետ գործ ունինք, այլ այն շարժման հետ, վորը գլուղացիներն եյին կազմակերպել, ընդդէմ կալվածատերերի, վորոնք ուղղում եյին ճորտերի սեփականությունը իրենց ձեռքը գծել: Փոքր ե այս պատկերը, վորը բացվում ե մեզ X-րդ դարու սկզբների Հայաստանի սոցիալական կյանքից, բայց սրանով այն՝ իր մեծ նշանակության նշույլն անգամ, ի հարկե, չի կորցնում:

ԾԱՆՈԹՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

[¹ Այս աշխատութիւնը՝ վերնագրով գլխաւ մտնաբիւ իստորիս երբի փաւցելի ձելի սամաբրեի ազգեց «Տփղիսի Համալսարանի Տեղեկագրի» № 2-ում (Տփ. 1922—1923), եջ 247—251. Լ. Մ.-Բ.):

² «Իսկ մեք տեսեալ զայնպիսի ազէաս՝ տեսալ զսուրբ խաչն հաւածական եղաց՝ յայլ աշխարհ եւ կրօնաւորքս ամէն ցան ու ցիր եղին» (ibid., էմին 181, Ղուկ. 248): Ծանոթ. հեղինակի:

³ «Ըստ քաջ սրտին եւ մեծայայտ հաւատոյն՝ իբրեւ զառիւծ մըր՝ մըռեալ ի վերայ չարացն, Գան ու ցիր կացոյց զամենեսեան... զերծուցեալ հանգոյց զսուրբ Նշանս եւ զեկեղեցիքս, եւ զմեզ եւան յանդորր ի դառն նեղութենէ, եւ աւանդեաց ի ձեռս մեր զտեղին» (ibid., էմին 181—182. Ղուկ. 248—249): Ծանոթ. հեղինակի:

⁴ «Գճամալէքս, որ բազում նեղութիւն էին հասուցեալ տանս, եւ տեսան Յովհաննիսի ջանացեալ էր եւ չէր կարացեալ թափել: Ծանոթ. հեղինակի:

⁵ «Թայնմ ժամանակի աւազականցն, որ հանդէպ վանիցն կայր ի վերայ ուսոյն, որ Աւետգալան կոչեն, ... լի էր ելուզակ մարդովք, որք բազում սեփա գործէին եւ յալով նեղութիւնս հասուցանէին եղբարցն եւ այլ շրջակայ սահմանացն: Թայնմամ խնդրէ եպիսկոպոսն յիշխանացն Սլանեաց եւ հրաման տեսալ՝ հալածական արար զարսն, քանդեալ աւերեաց զապստամբանոց նոցին եւ ճիւղեալսն արար եւ զեղին սահմանովն սեպհականեաց եկեղեցւոյն, եւ մեծամեծ եւ աւագին Նզովիւք փակեաց, զի մի ոք այլ իշխեսցէ անդ բնակիլ կամ չինութիւն առնել: Ծանոթ. հեղինակի:

⁶ «Այս էմ ձեռնն զիւր է տէր Յակովբայ Սիւնեաց եպիսկոպոսի. բազում ջանիւ եւ աշխատութեամբ թափեցի զճամալէկս, որ բազում նեղութիւն էին հասուցեալ տանս, եւ տեսան Յովհաննիսի ջանացեալ էր եւ չէր կարացեալ թափել: Արդ հնազանդեալ մեր հրամանացս՝ աէր Սմբատ եւ

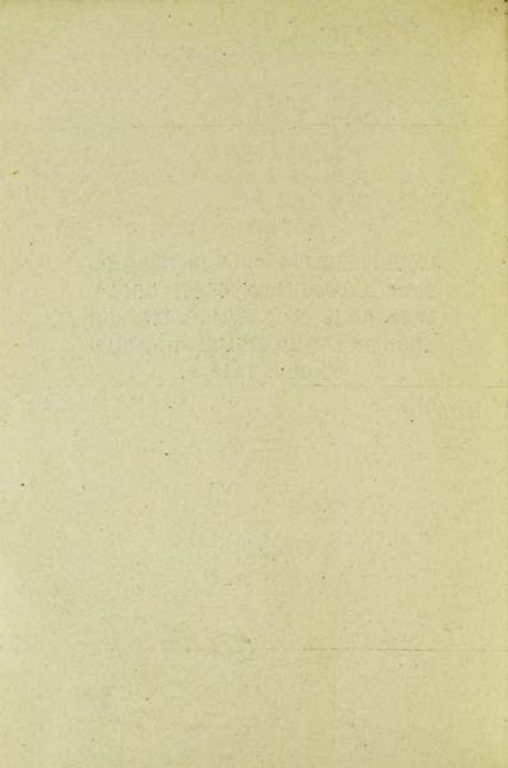
Սուրբիս օրկին առին ընդ գնոյ հազար դահեկամի եւ հառւմ ի սուրբ
նաւան... եւ մեզ առաւ եւ եկեղեցի օրհնեցաւ եւ միայնաբան հաստատեցաւ:
Արդ որ դայս տեղս, որ մեք մեծ ջանիւ քափեալս եմք և զհայրնմա-
սերսն համեալ, և անապատ հաստատեալ, և մտածէ ոք զսա ի հայրենա-
տէրսն տալ, կամ կանամբի մարդ ի սմա բնակեցուցանել... նզովեալ
եղիցի: Մամնք. հեղինակի:

Վ... Կրկին աւերեցին զվանսն: Եւ եղիսկոպոսն տէր Յակովբ եր-
թեալ էր ի Բագս եւ դարձեալ դայր անտի, իսկ շնորարայսն այն դադա
պահեալ զվանապարհն, որ անցանէ ընդ խոռն Յուրայ՝ յարեան ի վե-
րայ և ոգանին զեղիսկոպոսն: Մամնք. հեղինակի:



II

ԱՆՀԱՄԱՁԱՅՆՈՒԹՅՈՒՆՆ ՈՒ ՊԱՅՔԱՐՆ
ՅԵԿԵՂԵՑԱԿԱՆ ՀԱՍՈՒՅԹՆԵՐԻ ԱՌԹԻՎ
ԱՆԻԻ ՎՐԱՑ ՅԵՎ ՔԱՂԿԵԴՈՆԻԿ ՀԱՅ
ՀՈՏԻ ՈՒ ՀՈԳԵՎՈՐԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ
ՄԻՋԵՎ 1218 թ.



ԱՆՀԱՄԱԶԱՅՆՈՒԹՅՈՒՆՆ ՈՒ ՊԱՅՔԱՐՆ ՅԵԿԵԼԵՑԱԿԱՆ
ՀԱՍՈՒՅԹՆԵՐԻ ԱՌԹՎ ԱՆԻՒ ՎՐԱՑ ՅԵՎ ՔԱՂԿԵԴՈՆԻԿ
ՀԱՅ ՀՈՏԻ ՈՒ ՀՈԳԵՎՈՐԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ ՄԻՋԵՎ 1218 Թ.

§ 1. ԱՅՍ ՏԵՂԵԿԱՆՔԸ ՊԱՐՈՒՆԱԿՈՂ ԱՂԹՅՈՒՐՆ՝
ՅԵՊԻՓԱՆ ԿԱԹՈՂԻԿՈՍԻ 1218 Թ. ՎՈՐՈՇՈՒՄԸ

1910 թվի ամսան Անիում պեղումներ կատարելու ժա-
մանակ, ակադ. Ն. Մ ա ու Ն յերեմյան հանեց քարի վրա փո-
րագրած վրացերեն գլխատառ՝ մեծ արձանագրություն, վորի
տեկատը ֆոտոտիպիկ նկարով, ռուսերեն թարգմանությամբ
և փոքրիկ զեկուցումով հանդերձ նույն տարին լույս ընծայեց
Ռուս. Գիտ. Ճեմարանի Տեղեկագրում (տես Изв. Акад.
Наук. 1910 թ., եջ 1433—1441. «Надпись Епифания Ка-
толикоса Грузики»): Պարզվեց, վոր նորագույն հիշատա-
կարանն Յեպիփան կաթողիկոսի 1218 թ. վորոշումն եւ Քանի
վոր այլ և այլ քարերի վրա փորագրած այս յերկար ար-
ձանագրությունը մաս-մաս յեղած հրապարակ հանվեց, այս
պատճառով բոլոր քարերն յերեմյան հանելուց հետո՝ ակադ.
Ն. Մ ա ու ը ստիպված յեղավ քարերի սկզբնական կարգն ու
արձանագրության տեկատը վերականգնել, վոր հեշտ բան
չերւ ինչպես հարկն ե քարերը դասավորելուց և արձանա-
գրությունը կարդալուց հետո նա գլխավոր ուշագրությունն
այս հիշատակարանի հնագրական հատկության վրա դարձրեց
(եջ 1433—1437): Ապա նրա զեկուցման մեջ այս արձանա-
գրության վրացերեն տեկատն ու ռուսերեն թարգմանու-
թյունն ե առաջ բերած (եջ 1437—1439) և, ի վերջո, յեր-
կու և կես եջում (1439—1442) համառոտ կերպով այս հի-
շատակարանի այլ և այլ նշանակության մասին եւ ե խոս-
վում: Այս արձանագրության բովանդակության վրա ըստ

եյության ակադ. Ն. Մ ա ու ը կանգ չի առել, այլ միմիայն ընդհանրապես մատնանշած ունի, վոր այն հետաքրքիր և վրաց յեկեղեցու ռեֆորմների պատմության համար ևս (եջ 1441)։

Զնայած այն հանգամանքին, վոր այս հիշատակարանն յերեմյան հանելուց հետո արդեն շատ ժամանակ է անցել, այն ցարդ ուսումնասիրված և ոգտագործած չէ. մինչդեռ այն վոչ այնքան Վրաստանի՝ յեկեղեցական ռեֆորմների, վորքան սոցիալական շարժման պատմության համար ունի նշանակութիւն։

Քանի վոր Ռուս. Գիտ. Ճեմարանի այն որդանը, ուր Յեպիփան կաթողիկոսի 1218 թ. վորոշման տեկստն է արււված, մեղանում դժվար է գտնել և քանի վոր այն, ինչպես հիշատակեցի, առանձնապես ուշագրավ աղբյուր է, այս պատճառով, վորպեսզի այս հիշատակարանն ամենքի համար մատչելի լինի, այս արձանագրության տեկստն այստեղ առաջ եմ բերում լիովին այնպես, ինչպես այն հրատարակել է ակադ. Մ ա ու ը իր վերոհիշյալ աշխատության մեջ։

ՅԵՊԻՓԱՆ ԿԱԹՈՂԻԿՈՍԻ 1218 թ. ՎՈՐՈՇՈՒՄԸ՝

1. Աստվածային ձայնն ասում է. «Ձրի առաք, ձրի տվեք»¹, այսինքն ասում է |
2. անմահն աստված. «Այն շնորհի համար, ինչ վոր ինձանից ստացել եք, ինձ մի բան տվՅլ եք, Յեվ դուք դեռ վաճառում եք մեծ |
3. շնորհը, վոր ինձանից չեք գնել, Յեթե յես ձեզ ձրի յեմ տվել, ձեզ ել վայել չէ վաճառել աղ |
4. ոթքը ժողովրդին։ Արդ, ձեր հուսով եմ, Անիի յերեցնէր, մի լինիք խոջնդոտ |
5. [աստծո] խոսքերին եւ վոչ ել խախտեք առաքյալների պատվիրանները վատ և անցավոր [բաների] համար։ Միանգամայն անկան |
6. ոն է պատկազրության համար ձեր կողմից հարյուր դրամ վերցնելը ... |

7. ... ով կարողութիւնն ունի, թող կերակրի: Նույնպես և մեռյալի համար, յեթե մի բան հարկավոր է ... |
8. ... ավելի հարկավոր է նրա հոգու համար: Նույնքան ել Տփղյաց⁵ հարյուրից տրվի և ... |
9. կերակրի, և այլ տրվելիքն ըստ կարողութիւնն: Բահանաներին համեմելիքն ամեն ինչ անխափ |~
10. ան լինի ձեզ տալու: Այս քաղաքում բնակվող վրացիներ⁶, [պետք է հիշեք, թե ինչպես 'ախ] |
11. առաջ դուք շատ եյիք հարգում: Բահանաներից պահանջվում է աղոթք և ժամասացութիւն: Մի տրտնջաք նրանց ըստ |
12. կարի տրվելիքի համար: առավել ուրախութեամբ տվեք ախ՝ առանց ստիպման, քանի վոր ուրախ |~
13. խութեամբ՝ տրվելիքը սիրում է տերը: Յեվ դուք սիրեցեք նրանց իբրև հոգևոր հայրերի, և նրանք սիրեն ձեզ իբրև |
14. հոգեվոր դավանների: Աղոթքին չքացակայեք վոչ դուք [քահանաներ], և վոչ էլ դուք [աշխարհականներ]: Ամենուրեք առավելապես աստվածային |
15. սերն առ միմիանս պահեցեք և սրանով աստվածային պատվիրաններից ցանկալին հատուցեք: Այս՝ յես, Յեպիփ |~
16. ան՝ կաթողիկոսս, գրեցի իմ ձեռով, յերբ Անիի յեկեղեցիներն ոծեցի: Տփղյաց⁵ հարյուր դրամն |
17. այսպես լինի՝ 3-[ից] մի դանդ տրվի, և կովի մորթու [փոխարեն], վորը ցարդ ամբողջովին տարվել և, այժմ իբրև ժամաց |
18. մի-մի շերտ⁷ տվեք: Յեվ մենք յեկեղեցական կանոններն ել ինչևէ փոխենք: Ով իմ այս կարգախ |~
19. դրութիւնը փոխի, վոչ ... Հրաման է աստծուց և նրա սրբերից քրոնիկոնի 438¹⁰,
- 20¹¹. Թ.վ. ՈՒԷ. Ես տէր Գրիգոր եր[իցապետ եպի]ս[կո]պոս. ես Վահրամ ամիրայ քաղաքիս վկայեմք, վոր կաթաղիկոսին հրամանք եղ...

§ 2. ԱՆԻԻ ՎՐԱՑԻՆԵՐԻ ՅԵՎ ՔԱՂԵԴՈՆԻԿ ՀԱՅՈՑ ՀՈՏԻ
ՅԵՐԵՑՆԵՐԻ ՄԻՋԵՎ ԾԱԴԱԾ ՊԱՅԲԱՐԻ ՊԱՏՃԱՌՆ
ՈՒ ԸՆԹԱՑԲԸ

1218 թ. մի քիչ առաջ Անիի յերեցներն Անի քաղաքի վրացիների և քաղկեդոնիկ հայոց հոտի համար յեկեղեցական հասույթների քանակը մեծացրել են, պսակադրության և ննջեցյալի թաղման համար, որինակ, յերեվակայեցեք 100 դրամ էյին պահանջում և վերցնում էլ էյին: Մյուս հասույթներն էլ, ըստ յերեվութին, զգալի կերպով մեծացրած են յեղել:

Անիում պսակի և թաղման համար քահանաներից սահմանված սակագինը, 100 դրամը, Անիի վրացիներին և քաղկեդոնիկ հայերին հուզել և և այս հողի վրա նրանց միջև ծագած անհամաձայնությունը նախադանց լարել և մինչ այդ գոյություն ունեցող խաղաղ փոխհարաբերությունները, Հոփարակամ և հաճութով, շառանց ստիպման, ծուխը չեւր ուզում այսքան փող վճարել յերեցներին. այս պատճառով քահանաներին, ինչպես այդ՝ Յեպիփան կաթողիկոսի խրատը պարունակող արձանագրությունից յերեվում և, իրենց սակագնի համեմատ վարձատրություն ստանալու համար վճարվում եր շատիպմանը դիմել [Իսկ յեթե մեկը սկսում և ուրիշին] վրտնահարել, դա նշանակում է [վոր նա ուզում է] ուրիշի ծայրահեղ նեղությունից ոգտվել: Հովվից առ իր հոգեվոր զավակները՝ հոտի անդամներն՝ [ցույց տըված] այսպիսի վերաբերմունքն, ի հարկե, վայելուչ վարմունք չեւր, և ծուխում դեպի յերեցն ատելությունից տարբեր բան առաջ չեւր բերի:

Քանի վոր այս սակագնով հոտի անդամներին նյութական շահը միատեսակ տուժում եր, այս պատճառով, ըստ յերեվութին, բոլորն՝ այսքան փող պահանջող քահանաներին ընդդիմադրու-

Թյուսն են ցույց տվել: Սրա շնորհիվ փոխարարերը Թյուսներն ավելի ևս լարվել են, և յերեցներն ու ծուխն յերկու հակադիր բանակ են կազմել: Ի պատասխան սրան՝ ծուխն իրենց յերեցներին առաջվա նման՝ Քահանաներին հասնելիքն ամեն ինչ անխափան՝ չի թողել, այլ և իր կողմից ամեն անսակ միջոցներով ընդդիմադրել և հասույթներ տալուն:

Այս յերկու՝ Թշնամաբար իրար տրամադրված բանակների միջև՝ փոխարարերու Թյուսներն այնքան լարվել են, վոր պայքարը նույնիսկ յեկեղեցու մեջ և խրվել և՛ իրենց նշան անբավականության՝ յերբեմն յեկեղեցիներից մի մասում ծուխն այլևս չեր հաճախում իրենց հովվի [մատուցած] ժամ-պատարագին, իսկ յերբեմն՝ հոտի վրա ցանկալի ճնշում գործ դնելու և բարձր սակազնին հավանություն տալու համար՝ ինքն յերեցն ժամ-պատարագից զրկում եր իր ծուխին:

§ 3. ՅԵՊԻՓԱՆ ԿԱԹՈՂԻԿՈՍԻ ԿՈՂՄԻՅ 1218 թ. ԱՅՍ ԱՆՀԱՄԱԶԱՅՆՈՒԹՅԱՆ ՔՆՆՈՒՄՆ ՈՒ ՎՃԻՌ ԿԱՅԱՑՆԵԼԸ

Այս լարված փոխարարերու Թյուսներին ու պայքարին վերջ տալը կարող եր միմիայն արտաքին՝ հեղինակությամբ ոժտված՝ անձն, և գործը նույնիսկ մինչև՝ Վրաստանի կաթողիկոսին հասավ: Յերբ 1218 թ. Յեպիփան կաթողիկոսը վրաց յեկեղեցիներն ոժելու համար Անի յե ժամանել, այնտեղ սկսել և այդ անհամաձայնությունը քննել և իր վորոշումն ել և կայացրել: Պետք և յեթնադրել, վոր կաթողիկոսի անձամբ Անի ժամանումը նպատակ պիտի ունենար վոր այնքան նոր յեկեղեցիների ոժումը, վորքան ել այս՝ ծագած անհամաձայնության քննումն ու կարգավորումը: Անի իջնելուն և գործի ամբողջ եյությանը ծանոթանալուն պես կաթողիկոսն առանց տատանվելու հոտի կողմն և անցել և Անի յերեցների վարմունքը սաստիկ կերպով պատիարակել¹³, իր վորոշման և արձա-

նագրության մեջ նա ուղղակի ասում է. ինչպես աստված Հիսուս Քրիստոսը հրամայել է, «Ձրի առաք, ձրի տվեք», յեթե ձեզ ձեր յեմ տվել, ձեզ ել վայել չե վաճառել աղոթքը ժողովրդին», — նույնպես և, այս պատգամի համաձայն, աղոթք անելու համար քահանան վոչ մի վարձատրություն չպիտի վերցնի. նամանավանդ «միանգամայն անկանոն է պատկառության համար ձեր կողմից հարյուր դրամ վերցնելը», և այսքան ել մեռյալի համար:

Սրանից ավելի պարզ և ուժգին կերպով Անիի յերեցների գործելակերպի պախարակումն անկարելի յե յերեվակայել: Այն ել զարմանալի յե, վոր Վրաստանի յեկեղեցու հովիւսները քահանաներին այսպես՝ առանց քաջվելու և հրապարակա՛վ՝ կշտամբեց և նրանց վարձուքը «միանգամայն անկանոն» անվանեց: Անիի վրաց և քաղկեդոնիկ հայոց հոտը կաթողիկոսի այս խոսքերում ի հարկե կարող եր Անիի քահանաների կշտամբանքը կարդալ և իրեն ղգար գոնե բարոյապես բավարարված:

Այս պարզ հայտարարությունից հետո Յեպիփան կաթողիկոսն յերկու կողմին ել հասկացնել է տալիս, վոր հովիւ և հոտի միջև սիրո վրա հենված փոխարարությունները պիտի տիրեն. «ամեն ուր եք առավելապէս աստվածային սերն առ միմիանս պահեցեք և սրանով աստվածային պատվիրաններից ցանկալին հատուցեք»: Քրիստոնեյության այս վերնագույն պատվիրանի համաձայն կաթողիկոսն յերկու հակամարտ կողմերից խնդրում եր. ժողովուրդ՝ քահանաներին եղուք սիրեցեք իբրև հոգևոր հայրերի, և նրանք սիրեն ձեզ իբրև հեզևոր զավակների:

Սակայն Յեպիփանը, ըստ յերևույթին, լավ հասկանում եր, վոր այնտեղ, ուր փոխարարությանց մեջ փողի հաշիվ կար խառնված, և նրանից հետո, յերբ յերեցներն իրենց սակազնի համեմատ հասույթն ստանալու համար «ստիպմանը» դիմեցին, առաջվա խաղաղ և հաճո փոխարարությանց վերականգնումը լոկ դատարկ խրատով և աղերսան-

քով անկարելի յերւ Մյուս կողմից, նրա համար այն եւ պարզ
եր, վոր ավետարանի պատգամը քահանայական պարտա-
կանությունը ձրի կատարելու մասին այն ժամանակ և
նրանից եւ շատ առաջ լոկ անհասկանալի իղեալ եր դարձելւ
[Յեզ] յեթե Յեպիփան կաթողիկոսն Անիի քահանաներին
այս պատգամն այնուամենայնիւ հիշեցրեց, միմիայն այն
նպատակով, վոր նրանց սակազնի տմբողջ անհամապատաս-
խանությունը ցույց տար նրանց, Յերեցնեցի կատարյալ ան-
վարձատրության մասին Անիի վրացի ընակիչներն եւ, ի
հարկե, չեյին սկսի խոսել:

Ըստ այսմ, Վրաստանի յեկեղեցու ղեկավարն Անիի հո-
տին հետեյալ խրատով ե դիմել. քանի վոր լավ գիտեք, վոր
քահանաներից պահանջվում ե աղոթք և ժամասացություն,
մի տրտնջաք նրանց ըստ կարի տրվելիքի հա-
մար. առավել ուրախությամբ տվեք այն՝ առանց ստիպ-
ման, քանի վոր ուրախությամբ տրվելիքը սիրում ե տերը:

Անիի յերեցնեցի կողմից սակագինն սահ-
մանված 100 դրամի փոխարեն, ուրեմն, կա-
թողիկոսն իրավացի յե գտել միմիայն շրստ
կարի տրվելիքը: Դժբաղդաբար, Յեպիփան կաթողի-
կոսի 1218 թ. արձանագրության հենց այն տեղերը, ուր
այս շրստ կարի տրվելիքի՝ քանակն ե յեղել սահման-
ված, թերի յե և ընագրի ճշտորեն վերականգնումը դժվար ե,
սակայն արձանագրության վերջին մասն այս թերի տեղերի
բովանդակությունը հասկանալու հնարավորությունն այնուա-
մենայնիւ տալիս ե:

Յեպիփան կաթողիկոսի խոսքով, անհամաձայնությունն
այսպես արտի լինելու լուծված, վոր ինչպես պատկազրու-
թյան, նույնպես և ննջեցյալի հողվոցը կատարելու համար
յերեցին ճուշտքան ել Տփղյաց (ի նկատի յե առնված
փողը՝ դրամն) հարյուրից տրվի և վորքան ել
եկարողությունն ունենա, կերակրի: Իսկ ննջե-
ցյալի թաղմանը քահանային շայլ տրվելիքն ըստ կա-
թողության՝ տան:

Սակայն Տփղյաց հարյուր դրամն Անիի յերեցներն այնպես չպիտի ստանային, ինչպես իրենք էլին ցանկանում, այլ այն դիտողությամբ և հաշվով, վոր Վճիղյաց հարյուր դրամն այսպես լինի՝ 3-[ից] (այսինքն յերեքից) մեկը տրվի, և կովի մորթու [փոխարեն], վորը ցարդ ամբողջովին տարվել է, այժմ իբրև ժամոց միմի շերտ տվեք»:

Հետևապես, Յեպիփան կաթողիկոսը հասույթի քանակը նվազեցրել է այնպես, վոր յերեք դանգի փոխարեն մի դանգ տալն է սահմանել¹² և յերեցի հասույթն՝ ծուխը հենց այս դիտողությամբ էլ պետք է հաներ, Թե վորքան դանգ եր համրվում այս ժամանակ մեկ դրամում, սրամասին առայժմ, դժբաղդաբար, տվյալներ չունինք: Իսկ նախնական համեմատությամբ դանգն, ինչպես ինքն անունն էլ այս ցույց է տալիս, դրամի $\frac{1}{4}$ -որդն էր: Բայց հետո դանգը դրամի $\frac{1}{4}$ -որդի արժեքն ուներ: Իսկ Վրաստանում XVI—XVII դ. արծաթում¹³ հինգ յերկապատիկ դանգ եր համրվում (տես իմ Վրաց դրամ—և չափադիտությունը, կամ նումիզմատիկա-մետրոլոգիա-ն¹⁴): Սակայն, ինչպես էլ ուզում ենք հաշվենք, քանի վոր առաջվա յուրաքանչյուր յերեք դանգի փոխարեն ծուխն այսուհետև 1 դանգ պիտի վճարեր, պարզ է, վոր հասույթի քանակն Յեպիփան կաթողիկոսն յերեք անգամ նվազեցրել է և, ըստ այսմ, Տփղյաց 100 դրամի փոխարեն յուրաքանչյուր Անեցի վրացի կամ քաղկեդոնիկ հայ բնակիչը պետք է Տփղյաց 33 դրամից մի քիչ ավել վճարեր: Սակայն փողի վճարումը պակասորության և ննջեցյալի թաղման կարգը կատարելու համար Յեպիփան կաթողիկոսն, ուրեմն, ճանաչել է իբրև «տրվելիք ըստ կարողության»:

Պակասորությունից կամ ննջեցյալին թաղելուց հետո, նորապսակների ազգականներն ու [ննջեցյալի] կտակակատար-

ները, վորքան եւ ընտանիքը զկարողություն
ունի, ըստ սովորույթի միմեայն թող կերակրի, — հրա-
մայել ե Յեպիփան կաթողիկոսն Անիոյն Այստեղ եւ նկատ-
վում ե, [վոր] Անեցի քահանաները մեծ ախորժակ են ունե-
ցել և իրենց ծուխից, ինչպես յերևում ե, գերազանց հյուրա-
սիրություն են յեղել պահանջելիս Վրաց յեկեղեցու
դեկավարն այստեղ եւ ծուխի կողմն ե անցել
և անհրաժեշտ ե քտել յերեցներէ ախորժակին
սահման դնել:

§ 4. ՅԵՊԻՓԱՆԻ ՎՈՐՈՇՄԱՆ ՄԵՋ ԵԽԱԿԱՆ ՀԱՍՈՒԹԹ-
ՆԵՐԻՑ ՀԻՇՎԱԾ ՏՐՎԵԼԻՔԻ, ԺԱՄՈՑԻ ՅԵՎ
ՇԵՐՏԻ ՌԵԱԼ ՆՇԱՆԱԿՈՒԹՅՈՒՆԸ

Գրոֆ. Ն. Մառն՝ Ալիշանի «Շիրակ»-ի (եջ 63—64)¹⁶
վկայությունն առաջ բերելով՝ նշած ունի, վոր Անիի Գրիգոր
հայոց յեպիսկոպոսը վերացրել ե այն կանոնը, վորով Անիի
բնակիչները պարտավոր էին Անիի հայոց յեպիսկոպոսին
յուրաքանչյուր տարի զատիկ որը զվարակի մորթի մատու-
ցանել: Ն. Մառն յենթադրում եր, վոր Յեպիփան կաթողի-
կոսի Անիի 1218 թ. արձանագրության մեջ եւ հենց այսպիսի
զվարակի մորթու մասին ե խոսքը, և կարծում եր, վոր
Գրիգոր հայոց յեպիսկոպոսի կողմից զվարակի մորթու հա-
սույթի վերացումը վրաց ծուխին ևս դրդել ե այս՝ զվարա-
կի մորթու հասույթին ընդդիմադրել և նրա ու այլ հա-
սույթներէ վերացման համար պայքարել (Надпись Епи-
фания, Католикоса Грузин. И. А. Н. 1910 թ, եջ 1440),
Բայց իրոք Յեպիփան կաթողիկոսի Անիի 1218 թ. արձա-
նագրության «կովի մորթի»-ն ընավ եւ նկատի չունի
տոնական՝ զվարակի մորթին, և հոտի ու յերեցների միջև
առաջացած անհամաձայնությունն եւ մորթու հասույթի առ-
թիվ չի ծագել:

Յեպիփան կաթողիկոսի Անիի 1218 թ. արձանագրու-
թյան մեջ թաղմանն՝ յերեցի համար սահմանված հասույթի
և հացկերույթ-քելեխի մասին ե խոսքը, և այս տեղում

ապկեացրած ե. «և այլ տրվելիքն ըստ կարողությանն: Իսկ նույն հիշատակարանի վերջում ասված ե. «յեվ կոզի մորթու (փոխարեն), վորը ցարդ ամբողջովին տարվել ե, այժմ իբրև ժամոց մի-մի շերտ տվեք: Առաջին նախադասության և մանավանդ տերմին տրվելիք (ծաղեբայ)-ի, ինչպես և յերկրորդ նախադասության տերմիններէ՝ ժամոց (սածիրավի)-ի և շերտ (շուտի)-ի իմաստը հասկանալու համար պետք ե հիշենք, վոր առաջին նախադասությունը կաթողիկոսի ասն կարգադրության մասին ե, վորը ննջեցյալի հոգւոցի և թաղման համար սահմանված հասույթին ե վերաբերում: Ըստ այսմ, պարզ ե, վոր այստեղ խոսքը նրա մասին ե, թե մեռյալի ընտանիքից յերեցը, փողն առնելուց զատ, ել ինչ պիտի տաներ կամ կարող եր տանել: Բայց միմիայն Անիի 1218 թ. արձանագրության տվյալներով սրանից ափելի բան հասկանալը միանգամայն անկարելի յե:

Իսկ Երեմ-Թիանեթի յեկամտից հաշվառման մատյանի, [ինչպես] և Միդկանի յեպիսկոպոսի յեկամտից հաշվառման մատյանի տվյալների շնորհիվ (սրանց մասին խոսքն իմ «Վրաստ. տնտես. պատմության» ասն գրքումն ե, վորը հարկերի սխտեմին ե վերաբերում¹⁷) Յեպիփան կաթողիկոսի կարգադրության իմաստն յերեցական յեկամուտ-հասույթների մասին արդեն հասկանելի յե դառնում: Մեկն ասն տերմիններից, վորը ննջեցյալի կտակակատարներէց յերեցին տրվելիք հասույթն եր նշանակում, հենց հիշված ե Յեպիփանի արձանագրության մեջ: Նրա խոսքով, Անիի ծխականներն առաջ իբրև ժամոց կոզի մորթի յեն տալիս յեղել. այսպես ե յեղել վորոշված «յեկեղեցական կանոններ»-ում: Այս քանակի փոխարեն վրաց յեկեղեցու ղեկավարը վճռել ե, վոր յերեցին միմիայն մի-մի շերտ (շուտի) պիտի տրվի: Այստեղ մի տեսակ խոհեղոտ ե ներկայացում ասն համագամանքը, վոր Միդկանի յեպիսկոպոսի յեկամտից հաշվառման մատյանում իբրև ժամոց վոչ մի տեղ վոչ մի կոզի մորթի և վոչ ել «շերտ» (շուտի) չե հիշված,

առհասարակ այսպիսի տուրք չի յերևում: Բայց յեթե այնտեղ այսպիսի հասույթ չի պատահում, նրա փոխարեն սրանից ավելի հին հիշատակարանում ընթերցողն այս տեսակ տվյալներ կգտնի:

Նրժոն - Թիանեթի յեկամտից հաշվառման մատյանում «շ երտտբեխ» (շուտի-քալամանի¹⁹) վնարելուն պարտավորված են յեղել հետևյալ գյուղերը. Խիզարի, Գուգույս-Նվարի, Նոկոռնա, Շիզոնասսձիս-քեդի, Թոռնի և Միարեթի. իսկ Ձազու գյուղը պիտի հաներ «վոչխարի մորթու ուս» (ցխուրիս տղավի միարի), Ավելի մեծ նշանակութուն ունի Սամթավիսի յեպիսկոպոսի յեկամտից հաշվառման մատյանի այս տվյալը, ուր ասված է. «Յեթե վոք յերեցներիցն՝ սրա (այսինքն Սամթավիսի յեպիսկոպոսի) հոտն ստանձնած ունենալով՝ մեռնի, պետք է վոր [նրա ընտանիքն] յեթե կարողանա, որինական ծառայի ժամոցը [Սամթավեցուն] մատուցանե, իսկ յեթե վոչ՝ մի մորթու ուս» (տես սրա մասին նույնտեղ՝ «Հարկերի սխտեմը»²⁰):

Վերոգրյալից պարզվում է, վոր «մորթի»-ն դեռևս XV դ—ում համարվում էր իբրև ժամոց: Անիի 1218 թ. արձանագրության և Սամթավիսի յեպիսկոպոսի յեկամտից հաշվառման մատյանի տվյալներն իրարից տարբերվում են միմիայն նրանով, վոր XIII դ. սկզբում «կուվի մորթին» կտակարար ծխականներից յերեցին տրվելիք ժամոց է համարվել, իսկ XV դ—ում «մորթու ուս»-ն արդեն հիշվում է իբրև յեպիսկոպոսին տրվելիք ժամոց ստորագրյալ հանդուցյալ յերեցի ընտանիքի կողմից: Այսպիսով դարերի ընթացքում ակնհայտնի փոփոխութուն է տեղի ունեցել. սակայն կովի կամ առհասարակ կենդանիների մորթին՝ իր նշանակութունն յեկեղեցական հասույթների սխտեմում այնուամենայնիվ պահպանել է:

Բոլոր վերև ասածից հետո ավելի հեշտ հասկանալի պիտի լինի, թե իբրեք ինչ ունի ի նկատի Յեպիսիան կաթողի-

կոսն, յերբ Անիի բնակիչներին և յերեցներին հիշեցնում
 եր, վոր ննջեցյալի կտակահատարներէց այս եր հասնում
 յերեցին իբրեւ Վալարվելի ք ըստ կարողությանն:
 Անտարակույս, այստեղ ի նկատի յե առնված
 նույնն, ինչ վոր հետագայում նշան (նիշանի)
 յեր կոչվում, վորի ուժով պատարագչին սովորաբար
 տրվում եր ննջեցյալի շորեղեն-զարդարանքն ու սարքու-
 կարգի վորոշ մասը¹⁰: Այս հասուցթի քանակի մա-
 սին ել, ըստ յերևույթին, Անիի ծուխի և քահա-
 նաների միջև անհամաձայնությունն ե յեղել:
 Հոտին այս նշանը կարծես թե մեծ ե թվացել:

Արժանի յե հիշատակության, վոր Յեպիփան կա-
 թողիկոսն այստեղ ել ծուխի կողմն ե անցել:
 Նա զգալիորեն նվազեցրել ե այն և, հաստատուն քանակի
 փոխարեն, սահմանել ե նշան տալն ըստ կարողու-
 թյան:

Վորպեսզի կարելի լինի նախատեսել, թե Անիի վրաց և
 քաղկեդոնիկ հայոց ծուխի համար 1218 թ. հետո վորքան ե
 թեթեւացել ժամոցի բեռը, պետք ե գիտենալ շերտի (շո-
 տի-ի) նշանակությունը: Այս բառը վրաց զրականության
 մեջ սրանից ավելի հնագույն հուշարձաններումն ե հիշված:
 Նիկործմիդի XI դ. սիգելում, որ, ասված ե. «Խիվշում Զոս-
 քլեցուց այգի գնեցի և տվեցի Ա (1) յեղ, Գ (3) արոր և Ա
 (1) տրեխշերտ (քալամանի շուտի)» (Բաներ
 II, 48¹¹): XIII—XIV դ. Երծոթիանեթի յեկամտից հաշ-
 վառման մատյանումն ել այս տերմինը հաճախ ե հիշվում:
 Սաբա Որբելյանու մեկնությամբ, շերտը (շուտին)
 «կաշու յերկար կտոր ե» (Բառար¹²): Իսկ պրոֆ. Ն.
 Մառի խոսքով, Գուրիայում ծերերը գեոկա հիշելիս են
 յեղել, վոր հնում քահանային տալիս եյին կենդա-
 նու մորթի, վորն յերկու կնդակի լայնությամբ,
 միջով, ամենայերկար տեղում, յերկայնու-
 թյամբ եր կտրվում (տես նրա „Надпись Епифания,
 Католикоса Грузии“. И. А. Н. 1910 թ., էջ 1436, ծան. 1):

Պետք է յենթադրել, Վոր յերեցին իբրեւ ժամոց կողի ամբողջ մորթու հասույթը վոչ միայն Անիում, այլ և այն ժամանակվա ամբողջ Վրաստանում²² իբրեւ «յեկեղեցական կանոն» ե յեղել ընդունված: Սակայն, յեթե հետագայի յեկամտից հաշվառման մատյաններն աչքի անցկացնենք, կհամոզվենք, Վոր այս քանակի փոխարեն XIII—XIV դարում «մորթու ուն» արդեն իբրեւ հանգուցյալ յերեցի ընտանիքի հասույթ ե գրված յեպիսկոպոսի համար, իսկ գեղջուկները միմիայն «շերտ-տրեխ»-ի (շուտի քալամանի) տվողներ են յեղել (տես. Երծոթիանեթի XIII—XIV դ. և Սամթավիսի յեպիսկոպոսի 1459 թ. յեկամտից հաշվառման մատյանները²⁴): Պարզ է, Վոր Յեպիփան կաթողիկոսի 1218 թ. կարգադրությանը հետեւել է Վրաստանի²⁵ այլ ծուխերի մեջ ևս յեկեղեցական հասույթների քանակի նվազեցումը: Ապագան ցույց կտա, թե բուն Վրաստանում ժամոցի քանակի այսպիսի նվազեցումն անցավազնորեն ե կատարվել, իբրեւ Յեպիփան կաթողիկոսի 1218 թ. կարգադրության հետեւանք, թե ծուխն այստեղ ել սրա համար ստիպված է յեղել պայքարել:

ՀԱՎԵԼՎԱԾ-ԾԱՆՈԹՈՒԹՅՈՒՆ

(ԹԱՐԴՄԱՆՁԻ)

Վորպեսզի հայ ընթերցողին դուրսություն տված լինենք համեմատելու Յեպիփան կաթողիկոսի 1218 թ. Անիի վրացերեն արձանագրությունը Գրիգոր՝ Վորդի Ապուղամբի՝ արքեպիսկոպոսի 1217 թ. նույն Անիի հայերեն արձանագրության հետ, Վորը նմանապես հետաքրքիր է սոցիալական պայքարի պատմության համար Հայաստանում, առաջ ենք

բերում վերջինը համաձայն Ղ. Ալիշանի «Շիրակ»-ի (եջ 63—64):

«... Ի միևնույն ամի, որ էր Թուականս ՈԿԶ, կա(մաւքն) աստուծոյ, ես, Տէր Գրիգոր՝ որդի Ապուղամբի՝ Արհիեպիսկոպ(ոս, կա)մեցաք բառնալ զէդեալ հարկ ի մեր գաւառէս Շիրակա եւ ի քաղաքիս եկեղեցեացս յԱնոյ. զի սահման էր ի սկզբանէ յամենայն զեղէ երկու գրիւ հաց յաթոս տալ եւ ի քաղաքիս յամենայն եկեղեցիս մորթի մին դատկին տալն. արդ ես յաղագս երկար կենաց պատրոնացն իմոց եւ ազգականացն եւ եղբարց իմոց եւ վասն հոգւոց ննջեցելոց մերոց Թողի զայս հացս ամենայն զեղի մեծի եւ փոքու եւ զատկի մորթին ամենայն եկեղեցոյ. եւ չունի ոք իշխանութիւն պահանջել մինչ ի գալուստն Քրիստոսի ապա եթ... կատարիչք յիշատակիս... ցին յաստուծոյ եւ ամենայն սըրբոց... կենդանութեան եւ տուող... այ իւրեանց»:

ՄԱՆՈՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

[¹ «Աստվածաբան», Վորը Նույն յեկաբագիրն է. Լ. Մ.-Բ.]:

[² «Վրաստան» ասելով հեղինակն այստեղ և ստորեվ ի նկատի ունի պետական Վրաստանը (վրաց պետականութիւնը): Լ. Մ.-Բ.]:

[³ Այս արձանագրութեան հայերէն զոչ հիշա թարգմանութիւնն՝ Յուսիկ Ալբ[ե]պիսկոպոս-ի (Մովսիսեանի)՝ կատարած սուտերնից, տես «Արարատ» 1911 թ. ոգոստոս, եջ 664—666: Լ. Մ.-Բ.]:

[⁴ Մատթէոսի, X, 8: Լ. Մ.-Բ.]:

[⁵ Բնագրում՝ ափիլուրի (Վրաստանի մայրաքաղաք Տփղիսում կարած զրամի իմաստով): Լ. Մ.-Բ.]:

[⁶ Բնագրում՝ քարթվիշո քարթվիշեր, Վորը գործածված է «քաղկեդնիկ» դավանության հետևողների իմաստով: Լ. Մ.-Բ.]:

[⁷ Բնագրում՝ Ծախփանե, Լ. Մ.-Բ.]:

[⁸ Տես 5-րդ ծանոթ.: Լ. Մ.-Բ.]:

[⁹ Բնագրում՝ չուրի գոլ, Ն. Մաքի մեկնությամբ ремень, точнее продольная полоса шкуры (Н. Марр, Надпись Епифания, католика Гruzия, стр. 1436. Н. Марр и Я. Смирнов, Вишпы, Лигр. стр. 92—93): Լ. Մ.-Բ.]:

[10] Այսինքն $438 + 780 = 1218$ թ. է. Մ.-Բ.]

[11] Այս ձևերին առջև հայերեն ե, ուր *եկաթադիկոս*-ի գոխարեն գործածված ե *եկաթադիկոս* ձևը է. Մ.-Բ.]

[12] Զարմանալի չէ, Վորդ Վորթ. Ն. Ման ապացուցում էր, իբրև թե Յեղիփան *եկաթադիկոս* Վոլ մեկի կողմը չի անցել (սեռ. օր. cit, էջ 1440), Մամոք. հեղինակի:

[13] Այս հանգամանքը Ն. Մանն ել նշած ունի իբր զեկուցման մեջ, Մամոք. հեղինակի:

[14] Բնագրում՝ թեթրփ ալիսակ: է. Մ.-Բ.]

[15] Վրացերեն, Տփղիս 1925, է. Մ.-Բ.]

[16] *Առաջը Գրիգոր՝ Վորդի Աղուղամբի՝ Արհիեպիսկոպոսի Ողջ—1217* թ. Անիի արևմտադրության մասին ե, Վորդի տեկսաբ կցած ունինք այս հոգվածի վերջում է. Մ.-Բ.]

[17] Դեռ լույս չտեսած է. Մ.-Բ.]

[18] Վրաց. *քալաման*-ի բառի առնչության մասին հայերեն *քալլ + աման* || *քալ + աման*-ի հետ՝ վրացականի իմաստով՝ տես. Н. Марр. Постановка учения об языке в микровом масштабе и абхазский язык. Ленинград 1928, стр. 25—26: է. Մ.-Բ.]

[19] Հմմ. 17 ծանոթ. է. Մ.-Բ.]

[20] *Առաջն այսպես կոչված եկաղապոս*-ի մասին ե է. Մ.-Բ.]

[21] Թ. Ժաղամիա, *Քրոնիկաներ, վրացերեն*, II, Տփղիս 1896, է. Մ.-Բ.]

[22] Սուլիսան-Սաբա Որբեյան, *Վրացերեն բառարան, պրոֆ. Հովսեփ Դիմիտրիևի և պրոֆ. Ակակ Եանիևի խմբագրությամբ, Տփղիս 1928, էջ 404*, է. Մ.-Բ.]

[23] Հմմ. 2-րդ ծանոթ. է. Մ.-Բ.]

[24] Առաջինն ըստ Տփղիսի համալսարանի ձեռագիր Վաղարաքերի համաքածուի (Վորն աթմ Վրաստանի Գեոսական Թանգարանում ե գտնվում) № 15, * և յերկրորդը՝ Նույն համաքածուի № № 559 և 918, Վորդն հրատարակված չեն: է. Մ.-Բ.]

[25] Հմմ. 2 և 23-րդ ծանոթ. է. Մ.-Բ.]



ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹՅՈՒՆ

Ծ 2

ԱՌԱՋԱՐԱՆ (Թարգմանի)	3—4
I. ՄԻ ԵՋ ԳՅՈՒՂԱՑԻԱԿԱՆ ՇԱՐՃՄԱՆ ՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ	
ՀԻՆ ՀԱՅԱՍՏԱՆՈՒՄ	7—23
Ծանոթութիւններ	23—24
II. ԱՆՀԱՄԱՁԱՅՆՈՒԹՅՈՒՆՆ ՈՒ ՊԱՅՔԱՐՆ ՅԵՅԵՂԵՑԱԿԱՆ ՀԱՍՈՒՅԹՆԵՐԻ ԱՌԹԻՎ ԱՆԻՒ ՎՐԱՅ ՅԵՎ ՔԱՂԿԵՂՈՒՄԻ ՀԱՅ ՀՈՏԻ ՈՒ ՀՈԳԵՎՈՐԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ ՄԻՋԵՎ 1218 Ք.	
§ 1. Այս աեղեկանցը պարունակող աղբյուրն՝ Յեղեկան կաթողիկոսի 1218 թ. վարդապետը	27—29
§ 2. Անիի վարդապետի և քաղեղեղեղի հայոց հասի յերեց- ների միջև ծագած պայքարի պատճառն ու ընթացքը	30—31
§ 3. Յեղեկան կաթողիկոսի կողմից 1218 թ. այս աեղեկան- աւանդութեան քննութիւնն ու վճիռ կայացնելը	31—35
§ 4. Յեղեկանի վարդապետի միջ ծխական հասարակարգի հիշ- ված արվելիքի, ժամոցի և շեքաի սեալ նշանակու- թիւնը	35—39
Հաւելված-ծանոթութիւն (Թարգմանի)	39—40
Ծանոթութիւններ	40—41

ԳԻՏԱԿԱՆ ՀՐԱՏԱՐԱԿԶՈՒԹՅՈՒՆ

ՄԵԼԻՔՈՅԱՆ ՖՈՆԴԻ ՀՐԱՏԱՐԱԿՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

ԼՈՒՅՍ ԵՆ ՏԵՍԵԼ

Գրաֆ. Դր. ԱՔԵՂՅԱՆ, Մ.—Հայաց լեզվի տեսութայուն 380 էջ, 1931 թ. (սպառած)

— Հայաց լեզվի տաղանգագրություն 459 էջ, 1933 թ. 12 ա. (36 ֆր.)

Գրաֆ. ԱՃԱՌԵԱՆ, ՀՐ.—Հայերէն լեզուական բառարան

Ա. Հատար, Ա—Բ 1333 էջ, 1931 թ.

Բ. » Գ—Թ 1350 » 1933 »

Դ. » Ժ—Կ 1403 » 1933 »

Զ. » Լ—Յ 1350 » 1934 »

Ը. » Ն—Ռ 1294 » 1935 »

Ջ. » Ս—Շ 1636 » 1936 » ազգականագ. ընդամենը՝ 8344 էջ,

Է. » (ազգաբնակչ. համակարգ) 209 էջ.

Եւթը հատարը (սակագրութիւն որինակներ) 315 ա. (945 ֆր.)

Ճարտ. ԲՈՒՆՅԱՆԹՅԱՆ, Ն.—Հեթանոսական ճառար Տրդատի պալատին կից Գուռնի Ամբարում, քառածաւ 123 էջ, 1933 թ. 23 ա. (69 ֆր.)

Ճարտ. ԲՈՐԱՄԱՆԹՅԱՆ, Բ.—Շինանյութերն ու նրանց դարձածութայն կերպը Հին Հայաստանում 39 էջ, 1933 թ. 1 ա. 50 կ. (4,5 ֆր.)

ՀԱՆԹՅԱՆ, ՅԵՐՂ.—Դարձանիւրի պեղումները Պորթլանդի Հայաստանում 239 էջ, 1931 թ. (սպառած) — (30 ֆր.)

ԼԵՎՈՆԹՅԱՆ, Գ.—Հայաց պարբերական ժամուրդ սկզբից մինչև մեր որեւրէք քառածաւ 259 էջ, 1934 թ. 20 ա. (60 ֆր.)

Գրաֆ. ԽԱՉԱՏՐԹՅԱՆ, ԱՍ.—Հայաստանի սեպագրական շրջանի քննական պատմութայուն 556 էջ, 1933 թ. 15 ա. (45 ֆր.)

ԿՈՐԿՈՏԹՅԱՆ, ԶԱՎԵՆ.—Պորթլանդի Հայաստանի ազգաբնակչութայունը վերջին տարւածութայուն (1831—1931) քառածաւ 185 էջ, 1933 թ. 18 ա. (54 ֆր.)

Գրաֆ. ՀԱՅՈՐԹՅԱՆ, ՀՈՎՀ.—Ուղեգրութայուններ Ա. հատար ԺԳ.—ԺԶ. դար. 510 էջ, 1934 թ. (սպառած) — (40 ֆր.)

— Ուղեգրութայուններ Զ. հատար, 1800—1820. 884 + VIII էջ, բաղձաթիւ նկարներ, յերկու գունավոր նկար և կից Անդրկովկասի քարտեզը XIX դարակալութիւն 1934 թ. 20 ա. (60 ֆր.)

Գրաֆ. Դր. ՄԱՆԱՆԴԹՅԱՆ, ՀԱՅՈՐ.—Էջիպանքը և լափերը հնագույն հայ աղբյուրներում 141 էջ, 1930 թ. (սպառած) — (10 ֆր.)

- **ԵՄանր** հետազոտությաններ 76 էջ, 1932 թ. 2 ա. 50 է. (7,5 ֆր.)
- **Երատոսթենեսի ստադիոնը և պարսից ասպարեզը**, (Das Eratosthenische Stadion und der persische Asparêz) 66 էջ, 1934 թ. 2 ա. (6 ֆր.)
- **Շեհազադիզադե** Հին Հայաստանում 337 էջ, 1934 թ. 12 ա. (36 ֆր.)
- Մեկի-ԲԱՆ, ՄԳ.**—**Կոմիտասի ստեղծագործությունների առաջիկը** 31 էջ, 1933 թ. 1 ա. 50 է. (4,5 ֆր.)
- **Ուրվագիծ Հայ յերաժշտության պատմության քառամաս**, 89 էջ, 1935 թ. 8 ա. (24 ֆր.)
- Գրաֆ. Դր. Մեկի-ԲԱՆ-ԲԵՆ, ԼԵՎՈՆ**—**Վրաց աղբյուրները Հայաստանի և հայերի մասին**, Ա. Կասուր, (Ե.—ԺԲ. դար) 123 էջ, 1934 թ. 12 ա. (36 ֆր.)
- ԵԱՀԱՋԻՋ ՅԵՐՎԱՆԴ**—**Հին Յերևանը (նկարազարդ)** 262 էջ, 1931 թ. (սպառում) — (15 ֆր.)
- **Երիվան Միջայիլ Նալբանդյանին** 392 էջ, 1932 թ. (սպառում) — (36 ֆր.)
- Գրաֆ. ԶԱՀԱՆԻՇՎԻԼԻ, ԻՎ.**—**Նյութեր Հայաստանի սոցիալական պատմության համար** X դ. և XIII դ. սկզբներին 41 էջ, 1936 թ. 2 ա. (6 ֆր.)
- Գրաֆ. ՔԱՀԱՆԻՍԻ, ԱՇ.**—**Վարդապետի պեղումները** 123 էջ, 1936 թ. 3 ա. 50 է. (10,5 ֆր.)

ՏՊԱԳՐՎԱԾ ԵՆ ՅԵՎ ԵՈՒՏՈՎ ԿԼԻԱՏԱՐԱԿՎԵՆ

- Գրաֆ. Մեկի-ԲԱՆ-ԲԵՆ, ԼԵՎՈՆ**—**Վրաց աղբյուրները Հայաստանի և հայերի մասին** Բ. Կասուր (ԺԳ.—ԺԸ դար.)
- Գրաֆ. ՄԱՆԱՆԻՅԱՆ, ՀԱՅՈՐ**—**Հայաստանի դիտվող հանապարհները ըստ Գեորգիերյան քարտեզին**.
- Գրաֆ. ԱՃԱՌԵԱՆ, ՀՐ.**—**Հայոց լեզուի պատմություն**



ՀԱՆ Հիմնարար Գիտ. Գրադ.



220034090

(204)

